

IZDAVAČ:
Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava

ZA IZDAVAČA:
Dr. Rasim Muratović, naučni savjetnik

RECENZENTI:
Dr. Esad Boškailo
Dr. Muljaim Kačka

LEKTURA:
Edis Kuko

DTP:
Mr. dipl. ing. Sead Muhić

KORICA:
Emina Avdibegović

PREVOD:
Elmedin Zubović, MA

ŠTAMPA:
Štamparija Fojnica d.o.o.

TIRAŽ:
250

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-94

HODŽIĆ, Jasmin

Telegrami za Ángela Palmerasa : priče iz ratnog djetinjstva /
Jasmin Hodžić ; [prijevod Elmedin Zubović]. - Sarajevo : Institut
za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerziteta u Sarajevu = Institute for the Research of Crimes
Against Humanity and International Law, 2017. - 82, 88 str. ; 20
cm

Nasl. prištampanog prijevoda: Telegrams to Angel Palmeras. -
Tekstovi štampani u međusobno obrnutim smjerovima.

ISBN 978-9958-028-27-4
COBISS.BH-ID 24419078

JASMIN HODŽIĆ

**TELEGRAMI ZA ÁNGELA
PALMERASA**

Priče iz ratnog djetinjstva

Sarajevo, 2017.

*Mirsadi i Ragibu,
mojim najvoljenijim*

TELEGRAMI ZA ÁNGLELA PALMERASA
Priče iz ratnog djetinjstva

*Uvjeravam sebe
da je sve ono što ovdje piše
neuporedivo ljepša slika
onoga što je doista bilo...*

Što se tiče pisca danas i ovdje, hic et nunc, hoću reći u današnjem našem svetu, on će biti suđen, verujem da će biti suđen – i čini mi se da je taj strašni sud istorije i pravde već počeo da zaseda – u prvom redu u zavisnosti od njegovog stava, od njegovih pozicija prema dvama krucijalnim fenomenima ovoga veka (ukoliko to nije jedan te isti fenomen): prema logorima istrebljenja, onim hitlerovskim i onim staljinskim.

Svaki pokušaj, makar i najzaobilazniji, makar i u zametku, bilo kakvog ideološkog opravdanja tog fenomena – logorâ – u ime takozvane „istorijske nužnosti“, „klasne borbe“, „rasne čistote“, „novog čoveka“ i slično, diskreditovaće svako delo, svakog pisca, jednom zauvek i nemilosrdno.

Usuđujem se reći da će u skoroj budućnosti, ako sve ne ode do đavola, odgovornost pisca biti odmeravana u prvom redu u odnosu na njegov stav prema stvarnosti logora. Jednih i drugih, podjednako.

Danilo Kiš

Sadržaj

Lete, lete leci	11
Zovem se Dž	13
Za mir	14
Seoba naroda	16
Za dom spremni	19
Kasnonoćna buđenja	22
Drugi ujed zmije	24
Moj otac - dobri duh	25
Treća (ne)sreća	27
Pucanj	30
Snalažljivost	32
Ničija zemlja	34
Neugodno iznenađenje	36
Svako na svoju stranu	37
Moj prvi logor	38
Moj drugi logor	40
U međuvremenu	42

Samica	44
Tabani koji svrbe	49
Glad	50
Hljeb koji budi	54
Put	55
Put do vrha	56
Muzej	60
Ángel u paklu - iznenadna prozivka	62
Novogodišnje iznenađenje	65
Odlazeći Ángel	67
Škola	69
Nesretni susret	71
Kamp	73
Povratak sebi	73
Prvi telegram za Ángela Palmerasa	76
You've got mail	79

Lete, lete leci

Početak devedesetih prvi put sam vidio letke. Prave pravcane letke. Lete leci s neba, Bože me prosti, kao suhufi, preplavljajući vječno vedro plavo nebo iznad našeg malog grada S. Niti znam šta je pisalo u njima, niti mi je to nešto sad posebno bitno. Ali bilo ih je mnogo. Mnogo letaka. I mnogo letjelica tih dana. A onda su uslijedili mitinzi. I prvi pravi helikopteri tik ispred naših dječijih očiju na našem gradskom nogometnom stadionu. I zastave. Mnogo nekih zastava. Opet ne znam tačno kakvih, niti mi je to nešto sad posebno bitno. Da, i glasovi. Mnooogo različitih i glasnih glasova.

Mi djeca smo pravili logore, drvene puške, skloništa i trčkarali puteljcima između našeg obdaništa i okolnih kamenih zgrada. Obdanište je bilo baza. *Ta-ta*, poznata muška mala dječija igra rata, nikako nije izlazila iz mode. I onda je, uz sve te letke, zastave i glasove, u naše male dječije glavice nekako došlo i stvarno značenje te grube i preozbiljne riječi. RAT.

Bili smo još na ulici i igrali se. Nenadano, s nekom posebnom olovnom tegobom u našim malim prsima počeli smo pomišljati da već u tom trenutku moramo početi bježati od

pravih velikih crnih aviona koji će svaki čas da nas bombarduju. Preorali su neki crni nacistički avioni u našim glavama već tada naš mali grad i to je bila prva naša velika asocijacija na ono što bi moglo uslijediti. A zatim bi se pojavljivao neki neopisivi strah. Jer, nakon što je Bosni i Hercegovini kao međunarodno priznatoj državi vraćeno pravo na egzistenciju utemeljeno na hiljadugodišnjoj tradiciji, nekako, nije baš trebalo proći dugo a da se u našim životima ne pojave i oni kojima se sve to i nije baš dopadalo. Poznate slike iz popularnih partizanskih filmova na koje smo svi mi u Jugoslaviji dobrano bili navikli, oživljavale su sada u našoj bit će surovoj i stravičnoj novoj stvarnosti, iza koje je dolazila neizvjesna budućnost.

Svi već samo spominju rat. Rat. Rat. Rat.

Izgleda, nije nam više bilo kud. Sjećam se svoje prve prave i žive slike nadolazećeg rata (jer, sve do tada bilo je samo nagađanje). S balkona iz našeg stana, koji je gledao prema jugu, ugledao sam ogromnu kolonu maslinastozelelih vozila. Vukući poznate vojne terete za sobom, maslinastozelena velika vojna kolona ulazila je u naš mali grad. Sporo. Vječno, reklo bi se.

Mi smo zato svoj prvi razred osnovne škole završili koji mjesec ranije. Eee, sreće naše velike... Samo što nismo stigli napraviti našu grupnu razrednu fotografiju.

Zovem se Dž

S njom, mojom prvom simpatijom, šetao sam od škole do kuće, ali ne njene, jer je njena bila u suprotnom smjeru od puta kojim sam ja išao kući, ali ona bi često išla u mome smjeru, do tetke, kako kaže. Onda bih nekada i ja išao u suprotnom smjeru, ni manje ni više nego u njenu avliju. Provlačili bismo se ispod prozora, da nas ne vide ukućani, i nalazili mjesto u bašči iza kuće, na pravom mjestu za ugodne popodneve razgovore, u pravo vrijeme roditeljskog popodnevnog odmora i sna. Jednom sam se, kasnivši kući malo iz škole, pohvalio da sam je poljubio – iako u to doba ama baš ništa nisam o tome znao, niti mi je to nešto sad posebno bilo bitno. Slagao sam, dakle. Ne znam zašto. Ali, sigurno znam da su kasniji naši odnosi pomalo već zahladnili i da je moj drug iz razreda, inače i moj prvi komšija (ili da kažem susjed) tik pred naš zajednički odlazak u školu naglo zastao pred silazak niz stepenice, iznenada iskolačio oči na mene, digao kažiprst u zrak i kao najveći

čudak teatralno izustio: *Aaa, pa ja znam zašto ona tebe voooliii*. Zamislite sad odgovor. Pogadate? No, već sljedećih dana ona je kao munja bježala od mene, a poslije sam već saznao da od sada voli njega, pogotovo nakon što mi je jasno i glasno odbrusila u lice: *Ne volim te više!* To čija je, i to čiji je on (u ovom slučaju bitno bi bilo jedino zapaziti to da su nekako po prirodi stvari ipak više pripadali jedno drugom, nego samome meni, iako se to na samom početku i nije baš moglo ili znalo reći) bit će da mi sad nešto i nije posebno važno za cijeli dalji tok događaja. Zovem se DŽ i mada sam svoje školovanje započeo u Jugoslaviji, ja nisam dao pionirsku partizansku zakletvu, nisam nosio crvenu pionirsku maramu i nisam imao plavu pionirsku kapu sa zvijezdom crvene boje. Ali, sjećam se da sam jednom, kad mi je baš zatrebalo, posudio od starije sestre plavu pionirsku kapu da bih s drugarima, eto, igrao *ta-ta*. I, mnogo sam poslije toga nagrabusio, priznajem!

Za mir

Ne znam je li na svijetu ikada ijedno okupljanje za mir imalo ikakve učinkovitosti ili produktivne svrhe, ali pouzdano znam da se, u našem slučaju, kada god bi se neko okupljao

da bi tražio mir, iza kulisa krila velika opasnost koja čeka sve te iste koji su se iz očajaja, eto, okupili. Za mir. Pjevalo se za mir. Skakalo se u vodu, s topole. Za mir. Organizovano se šetalo. Za mir.

O, Bože! Znam, smiješno je pomalo, i ne znam je li to bilo zato što smo djeca, ali morali smo se ubrzano raspitivati okolo kako se crtaju nacionalna obilježja naših komšija i susjeda. Pripreme za miting za mir su u punom jeku i morali smo kao djeca pod hitno odgovoriti na neka nova i misteriozna pitanja, poput onog koje je boje šahovska ploča na zastavi nama susjedne države na zapadu. I neko je rekao plava, i (pogrešno) bi plava. Crtali smo temperama stare i sve nove zastave na nekim drvenim pločama i pravili druge potrebne rekvizite kojima smo se kasnije okitili u našoj dugoj šetnji za mir. Najpopularniji je bio onaj znak mira, kao kokošija noga upisana u kružnicu. Ali, u mirnoj šetnji za mir nije sve baš bilo tako lahko. Dobro se sjećam, ja sam negdje taman na putu uz našu rijeku, baš tamo prema jednom našem starom begovskom naselju, svoj rekvizit za mir ipak morao da bacim i da ga se tako možda i ne htijući riješim. Ali, bilo mi je baš dozlogrdilo i bacio sam ga, pored puta. Poljubi i baci – nešto u tom stilu. Znam samo da je to bila upravo

zastava Jugoslavije nacrtana na debelom komadu malih vrata nekog ormara sa smetljišta, i dobro znam da mi je bila dobro teška. Ubij Bože. I tako sam se, da izvinete, oslobodio svog tereta. No, tako slobodnih ruka ipak nisam hodao, kako se kaže, eto, baš mašućih šaka. Stisnuo sam šake, ustvari, i počesto ih tako stisnute i ukočene prkosno dizao u zrak. Časna mi, iako ne mogu reći pionirska, ali jesam. Poslije me pak grizla savjest, pa sam za jedno naše drugo okupljanje za mir otuđio iz naše kućne trpezarije sa zida predsjednikovu sliku i ponio je u čaršiju, do parka, gdje je bilo mjesto okupljanja. Jedan stariji kompanjon, i nekako hrabriji bit će, ili pak mahnitiji i luđi, uzeo mi ju je iz ruka i kao životinja se popeo na vrh drveta. Ostao je on sa slikom gore na drvetu baš dugo, kao majmun. I nije mi je ni vratio. A ja sam počeo da plačem. Uzeli mi predsjednikovu sliku. I ja plačem. Pomislite. Za slikom moga predsjednika. Od mira, zna se, ipak nije bilo ništa.

Seoba naroda

Neke naše komšije počele su da se sele iz našeg malog grada i ostavljaju za sobom svoje domove i svu svoju imovinu. Samo bismo

ih, najednom, vidjeli načičkane u punom automobilu, s obrazloženjem kako oni, eto, nekud idu. Neki su nam bili samo komšije, neki poput familije, a neki familija. Bilo je to prije ikakvih stvarnih naznaka rata ili dok su oni koji su u gradu ostajali još uvijek vjerovali u mir. Zatim su naš grad polahko napuštale i porodice naših drugih komšija, naših susjeda. Komšije su išle na istok, susjedi na zapad, a mi ipak ostajali, u sredini, svoji na svome. I u tome kao da ništa nije bilo čudno. A, onda su, nekako odjednom, pridošli neki vojnici u maslinastozelenim uniformama i nama ni to ništa nije bilo čudno. Valjda zato što su sve te vojne uniforme najbliže bile vojsci u kojoj su još kao mladići služili svi naši očevi. Ali, pridošla vojska je duboko u utrobi naše zemlje i našeg grada ipak izgledala čudno, kao strano tijelo. Kao što je i bila. Ubrzo je, pak, formirala svoje vojne punktove i kontrolisala protok ljudi i roba. Potom je već počela da se osjeća neka nepodnošljiva netrepeljivost, ali u samom našem gradu nekog posebnog belaja i nije bilo. Sjećam se kako je jedan tako kao vidno raspoloženi bradonja zaustavio jednom naše porodično auto na kontrolnom vojnom punktu, i teatralno, gotovo pjevajuć' samo upitao: *Imaaa li booombaaaa?* – otvarajući gepk našeg plavog automobila, i potom samo

dodao brzo: *Teraj dalje!* Poslije ću pak saznati, kad su naši sugrađani iz malo istočnijih zase- laka pristigli u grad i naselili se u zatečenim praznim stanovima, da su ih pridošli vojnici ipak držali u logorima, palili im kuće, pljač- kali ih i mučili. Ili da su, po naslijeđenim obi- čajima iz svjetskih ratova, pobili cijelo jedno selo nadomak našeg grada. Valjda da ostave snažan dojam i u očima starosjedilaca naprasno uživaju strahopoštovanje? No, u našem malom gradu pridošli vojnici nama neko posebno otvoreno neprijateljstvo ja bar ne zam da su pokazivali. Osim što bi, to da, odje- knula pokoja eksplozija u gradu kojom bi bila minirana pokoja ostavština od znamenitosti naše bivše zajedničke države, čime bi se pri- došli vojnici odali da s tekovinama naše stare maćehe ipak nemaju baš neke posebne veze. Ali, šta onda hoće? I, šta će dalje biti? Pristigli vojnici otišli su iz grada, sami. Cijelo to vrije- me mi smo bil tu. Rata nije bilo i nikakve se posebne borbe nisu vodile. Da jesu, mi bismo bili u tampon-zoni. Ovako, odoše naprasno iz grada maslinastozeleni vojnici. Na obližnja brda, doduše, ne daleko.

P. S. Kasnije se jasno moglo uvidjeti da su pridošli vojnici zapravo stacionirani na staroj granici koja je, kada nas već nisu željeli ni na

mapi, kratkoročno, kao linija razgraničenja, tik pred Drugi svjetski rat po dogovoru bila uspostavljena između naših istočnih i zapadnih susjeda. Bila je to osnova iz koje će u mnogo širim granicama u Drugom svjetskom ratu nastati zloglasna totalitarna marionetska državna forma kao produžena ruka nacističke Njemačke. Poznato domaće obilježje tadašnje nacističke vlasti na našem tlu bilo je već spomenuto šahovsko polje. Izgleda, isto šahovsko polje ponovo nas je čekalo.

Za dom spremni

S pjesmom i crveno-bijelim šahovskim poljem kao znakom u grad je sa zapada umarširala druga vojska i nazvala se oslobodiocima. S tom vojskom (koja se pozdravljala sa: *Za dom spremni!*) su došli i slatkiši druge države (što smo mi djeca prvo mogli da zapazimo) a u naše prazne glave ušle su huškačke ratne pjesme njihovog prepoznatljivog miljea. Zatim su iz korijena izmijenili jezik, i kompletno školstvo. Sve po uzoru na nama susjednu državu na zapadu. Oko našeg grada i sad su spomen-ploče kasnije poginulih vojnika za koje jasno piše da su baš iz te, strane, druge i nama susjedne države. Ali, bilo je i domaćih

spomen-ploča, to napose. No, strani naglasak lahko primijeti već svaki ispodprosječno obrazovani domaćin. Jedna oveća grupa takvih, vojnika za koje smo imali rezervirana i specijalna imena, naselila se baš u našim zgradama u stanove koje su naši sugrađani napustili. I to im je došlo kao kasarna. U međuvremenu je s brdā krenulo granatiranje i mi smo iz svojih stanova morali sići u svoje mračne i zagušljive podrume. Ona prva vojska počela je sada nanositi veće zlo našem malom gradu. A, vojska koja je zadnja došla, slično prvoj, ništa nam pak našao pri dolasku nije učinila. Zato su joj se mnogi sada već i priključili, upravo kako bi se branili od zla koje je pristizalo od one prve vojske. Druge organizovane domaće odbrane osim civilne zaštite u to vrijeme jednostavno nije ni bilo a grad je neko morao braniti od napada s okolnih brda. Ipak, moj otac se novopridošlj vojsci odazvao samo jednom. Znam da je, sav ljutit, uz veliku galamu napustio naš stan, rekavši da bi na glavu rado stavio i kokardu, samo da je ima. Bio je u civilnoj zaštiti a nova vojska je proglasila opću mobilizaciju. Ide se u neki proboj, u juriš. Naši su ljudi, kako rekoše, imali biti pješadija. Duboko u probou, popili su mnogo granata upravo od vojske kojoj su pripadali. Neispravne nišanske sprave. Kiša je padala tako da je sastavila nebo i zemlju. I

mного ih je tada izginulo. Akcija nije uspje-
la, a kiša je pomogla da se oni koji su najda-
lje otišli u neprijateljsku teritoriju sretno sada
nekako vrate kućama. Noseći ranjene ili mr-
tve prijatelje na leđima, doduše. Iako su cijele
jedinice u novopridošnoj vojsci bile formirane
od naših, domaćih ljudi, naše vjere i kulture,
noseći čak i svoja posebna obilježja, ocu to nije
bilo dovoljno pa se nakon osnivanja bosanske
armije priključio vojsci koja je odavala najvi-
še pravog patriotizma. Iako se svakodnevno
morao kroz teritoriju za njega sasvim druge
vojske voziti i po više od 60 kilometara. I to ga
je, ali ne samo to, podobro koštalo.

(Također, ni oni koji u tom trenutku nisu bili
pripadnici državne armije nisu prošli Bog zna
kako bolje. Naša glavna nesreća je bila u tome
što je naše područje bilo granično područje
dviju interesnih sfera. Ne suprotstavljajući se
niti jednoj pridošnoj vojsci, a nalazeći se sada
iznenada između dvije vatre, naši domaći
ljudi priključili su se onoj vojsci koja je u tom
trenutku branila grad od one koja ga u tom
trenutku napada. Zato je svim našim jedini-
cama koje su se priključile novopridošnoj voj-
sci bilo tako sasvim prirodno biti tu i braniti
svoj grad od bilo koga ko mu je sada otvore-
no pokušavao nanijeti zlo. Na kraju, čuvali
su svoje porodice i svoju imovinu. Problem

nastaje onda kada se i novopridošla vojska sa zapada prema domaćinima iznenada počela odnositi neprijateljski. Nikakve stvarne mogućnosti za pružanje bilo kakvog organizovanog otpora tome tada s naše strane nije po prirodi stvari ni moglo da bude jer bi se u suprotnom samo mogla očekivati odmazda nad našim golorukim starcima, ženama i djecom. Po živom svjedočenju vojnika mistera F koji su bili smješteni u našim zgradama jedan od nevjerovatnih scenarija iznenadnog obrata išao je ovim tokom... *Došli mi kao smjena, njima na prvu liniju. Rano ujutro. Oni ustaju iz bunkera, goli dopasa. Pitaju nas šta se dešava. Mi im brzo kažemo da nam predaju oružje i sprovodimo ih dalje. U logor.)*

Kasnonoćna buđenja

Poznata je jedna planetarno važna priča u kojoj je voljena voljenog povukla za košulju i poderala je, straga, a ne sprijeda, da bi njen voljeni na kraju lažno bio proglašen krivcem i bačen u tamnicu. Nizašta. Moja je mama vukla moga oca za košulju s jedne, a naoružani vojnici mistera F vukli su ga s druge strane. To je bio prvi pokušaj njegovog hapšenja. Negdje u februaru 1993. Iako je

tada imala samo srednju stručnu spremu, za mamu su u porodici uvijek govorili da se najbolje razumije u pravo, ali i u medicinu. Za medicinu, to sam ja osjetio na svojoj koži, a za pravo – to je, blago rečeno, osjetio otac na svojoj. Vojnici mistera F došli su po moga oca u gluho doba noći, naoružani, s nalogom u kojem je stajalo da treba da pođe s njima da bi se javio u evidenciju njihove službe. Oni su možda, ili možda i nisu, pretpostavljali da se otac još vodi kao pripadnik civilne zaštite – ali mama je znala da postoji papir koji hronološki najbolje pokazuje da je moj otac već duže vremena službeni pripadnik državne armije. Nakon burne rasprave na pragu našeg stana, zaključala im je pred nosom vrata i nastavila mučni razgovor „iza zatvorenih vrata“. Ja sam u polu snu čuo neku veliku raspravu i ubrzo dobio prijekor da nastavim spavati. Naravno da u toj velikoj buci više nisam ni spavao. Mama je, ubijedivši ih u to da bi im spomenuti očev dokument mogao biti od koristi kao opravdanje nadređenim zašto ga nisu povelili sa sobom, odbila prijedlog naših kasnonoćnih naoružanih gostiju koji su tražili da se vrata našeg stana otključaju i da otac pođe s njima do vlastitog automobila ispred naše zgrade, automobila u kojem se spomenuti dokument nalazio. Ne! Mama je promućurno uzela stvar

u svoje ruke, pred očima im otključala, pa ponovo zaključala vrata našeg stana, ostavivši oca s jedne, a njih s druge strane vrata. Sišla je sama do auta da dođe do spasonosnog alibija. Kad je dospjela ispred, samo se kiselo osmijehnula – tik pred ulazom stajalo je vozilo „marica“ širom otvorenih vrata, spremno da u svoju utrobu proguta našeg oca kao novog i svježeg zatočenika. Mama je ipak smireno i hladno došla do našeg auta, uzela dokument, i brzo se vratila natrag na četvrti sprat zgrade u kojoj smo stanovali. Otac je tako ipak spašen prvog pokušaja njegovog iznenadnog hapšenja. Odvođenja, bolje reći.

Drugi ujed zmije

Iako tada u to niko i nije mogao vjerovati, bilo je očekivati drugi napad i ujed zmije, ili barem, u ovom slučaju, pokušaj napada iz iste rupe. Nismo za to bili spremni. Delegacija mistera F ponovo je došla po oca. Ovaj put u sred bijela dana. Iako je prepoznatljivi plavi automobil moga oca registrovan na vojsku bosanske armije i u bojama bosanske nezavisne države, obilježen i njenim grbom, stajao parkiran ispred zgrade, delegacija mistera F nije bila dovoljno visprena da ga primijeti.

No, primijetili su majku kako s prijateljicama sjedi na stepeništu našeg ulaza u zgradu i prepoznali je, naravno. U razgovoru s njom dobili su informaciju da je otac na poslu, u sasvim drugoj općini, u susjednom gradu, gdje je bila komanda naše državne armije. Nakon kraćeg ubjeđivanja napokon su odustali, upalili auto, i otišli. I, vratili se – nakon svega tri minute. Otac se, kao civil (iako pripadnik državne armije, nikada i nije imao bilo kakvo oružje ili pak uniformu) jednostavno vraćao iz čaršije gdje je obavljao neke dnevne administrativne poslove i naletio na svoju „sretnu“ delegaciju, tik pred našom zgradom, samo s njene druge strane. Naravno, kad je već tu, rekao im je da nema nikakvih problema da krene s njima, ali zamolio je da se javi svojim, da se pozdravi, što su mu i udovoljili. Pred zgradom ponovo delegacija mistera F i uto stiže i otac. Majka je preneražena.

Moj otac – dobri duh

Šta radi otac?

Ne osvrće se na vojnike mistera F, prolazi pored moje mame, ulazi u zgradu (koja je, usput, kao i obično, imala stanove s obje svoje strane, ali ulaz samo s jedne), upada u komšijin stan

u prizemlju kod naših najboljih poznanika, daje im pokretom ruke znak za šutnju, otvara balkon, skače s balkona na suprotnu stranu zgrade i uz zvuk granata koje je u odsudnom momentu poslala ona vojska s brda, trčećim korakom bježi prema gradu. Ipak, procijenio je da ne smije dugo biti na udaru granata, ulazi u drugu najbližu zgradu i situira se u stanu kod drugog našeg poznanika. Cijelo to vrijeme majka, skupa s vojnicima mistera F, čeka na ulazu naše zgrade budući tužni rastanak s mojim ocem, no, čekanje je, očigledno, imalo da potraje. U međuvremenu, pak, stiže mamina prijateljica iz čaršije koja joj šapće na uho da je srela oca, da je sve u redu i da ne brine ništa. Majka skuplja dodatnu snagu i na upite vojnika mistera F zašto mog oca još nema (nije valjda da ima dvanaestero djece pa se sa svima pozdravlja po deset minuta) kratko i jasno odgovara: *Vi ste došli po zadatku, vaš je posao da ga tražite. Radite svoj posao!* I šta su uradili? Ušli su u zgradu da ga traže i kada ga nisu našli u našem malom stanu, izbezumljeni su isprevrtali stvari u svakom sljedećem, od vrha do dna naše zgrade, tražeći svoj nenadano nestali plijen. Pri tom im je kod nas priređeno (ne)ugodno iznenađenje – umjesto zavjese na našim balkonskim vratima stajala je tri metra duga i dva metra široka bijela bosanska zastava s plavim državnim grbom u

sredini. Nervozni, strgnuli su zastavu i bacili je na pod. *Zašto vam to smeta, to je i vaše?* – podsjeća ih mama, kao da im drži čas historije i geografije.

Zastave su dobar ili loš znak. U svakom slučaju znak. Znak na balkonskim vratima vojnici mistera F umjesto da pročitaju, nervozno su uništili, ne sluteći da se baš tu krije odgovor za njih novonastale jedne velike misterije.

Treća (ne)sreća

Sreća je da smo imali mogućnost prebivališta u staroj dedinoj i neninoj kući, na samom ulazu u grad. Otac je zato dobro znao gdje ide kada je skočio s balkona na drugu stranu zgrade. No, trebalo je promijeniti odjeću, ali i ponijeti odjeće u promjenu. Rođak (volio sam reći, moj najdraži) i njegov kompanjon dolaze po zadatku kod nas u stan po viška očeve odjeće za presvlaku. Kako da mu to ponesu a da ne budu uočljivi? – pronicljivo, oblače na sebe po dvoje-troje od kompleta očeve odjeće i tako „nabildani“ kreću do stana-skloništa u kojem ih je čekao moj otac.

Dedina kuća imala je dva ulaza, kao one američke – jedan glavni, i jedan od pozadi. Moj pradedo je bio u Americi i slao novac za izgradnju porodične kuće. Babo moga dede, ili dedo moga babe, kako se uzme, tik po povratku sa svoga poslovnog puta iz Amerike ratovao je u Prvom svjetskom ratu. I poginuo. Dedo je zato kao dvogodišnji dječak ostao siroče, da bi, samo dvadeset i nešto godina kasnije, u Drugom svjetskom ratu bio ponosnim učesnikom narodnooslobodilačke borbe, ratujući protiv različitih tadašnjih okupacionih sila zaodjenutih u ruho fašizma i nacizma. Znao je poslije, kao civil, svojim golim tijelom braniti naše životno ugrožene komšije koje su prije narodnooslobodilačke borbe prirodno uživale sva prava i privilegije pređašnjeg na našem tlu kratkoročno uspostavljenog marionetskog fašističkog i rasističkog totalitarnog režima. Sada su moga oca hapsili isti ti ljudi. Naše komšije bili su oni koji su otvoreno podržavali ponovnu uspostavu kolaboracionističke državne tvorevine na prostoru naše zajedničke države.

Otac je popravljao neko biciklo tik pred ulazom, u dedinoj avliji, kad su se začula vojna vozila. Vojnici mistera F došli su ponovo po njega – otkrili su mu lokaciju. Tada smo se već

i mi bili prebacili do dedine kuće kako bismo bili bliže ocu. (Sjećam se da, kada smo dolazili i prolazili pored komšijskih kuća, majka je plakala i govorila iz sveg glasa: *Kako vas nije stid? Šta li će biti s nama?*) Nakon što je čuo vojnike koji pristižu, otac je brže-bolje ušao u kuću, prošao kroz dnevni, kuhinju, svojevrstni tajni prolaz i izašao na bašču iza kuće, gdje se sakrio iza obližnjeg kamenog zida, tik pored lokalnog puta. Pričao je jednom kako je imao iskustvo s nekom kornjačom koja je preglasno šuškala, umalo mu ne odavši položaj – a on ju je poklopio smjelo svojom velikom ručerdom. I spasio se.

Vojnici su pretresli dedinu kuću i ispod kauča u spavaćoj sobi našli očeve armijske spise koje je amidža bio rekao sakriti. Dedinom mahalom letjeli su papiri. Kao leci s početka naše priče. Uvidjevši opću opasnost, krenuo sam po majku, do susjedne mahale. Na raskrsnici parkirano vojno vozilo. Kao usamljeni dječak, šutke i pomalo drhteći, brzo prođem pored i konačno dođem do kuće u čijoj posjeti je bila mama. *Tražili su babu* – kažem. Sve joj je odmah bilo jasno. (Bilo je ljeto i otac je silazio do obližnje šume gdje se krio od svojih progonitelja, a u sigurno vrijeme bi dolazio kući. Bolje reći, povremeno je dolazio kući. Svaki takav dolazak za njega je mogao biti koban.)

Pucanj

Kao posljedicu neke nepreležane gripe fasio sam sepsu. Smrtonosna bolest. Smjelo sam, iako uz veliki dedin prijekor, preskočio večeru i otišao na spavanje. Cijelu noć sam osjećao bolove po cijelom tijelu i bio u povremenoj komi i bunilu. Zapomagao sam, a mama je, ne sluteći o čemu se radi, upućivala prijekore razmaženom djetetu. Ujutro kad su me otkrili našli su me vascijelog u crvenim flekama. Imao sam trovanje krvi, a po dolasku u bolnicu dijagnosticirali su mi i upalu zglobova. Nisam mogao da hodam. Predviđeno liječenje - minimalno dvadeset dana. Trebalo je primiti svježu krv. Neko mi je trebao dati krv. Rane po mom cijelom tijelu počele su da se gnoje. Otac nije smio doći zbog poznatih ozbiljnih novonastalih okolnosti. Ali, veoma sam bio radostan kada mi je u posjetu došao amidža s nekoliko svojih kompanjona. Primalam potrebnu krv, konačno. I svaki dan primalam neke do tada neviđene debele injekcije te sa zadovoljstvom sakupljam sve te šprice. Nakon svega, bivam ostavljen na promatranje 24 sata da se vidi da li je liječenje uspjelo. *Podjelili ste negdje neku milostinju, ili ste jednostavno dobrodušni* - poručili su doktori majci koja je ležala sa mnom u bolnici. Preživio sam.

Bio je početak mjeseca maja. Kroz prozor, na obližnjem drvetu ispred bolnice Bijeli brijeg u gradu M vidio sam pravu pravcatu vjevericu. Stajala je mirno. A, taj dan bio je rođendan moje mlađe sestre. Dvogodišnja djevojčica mi je nedostajala. Poslao sam joj u mislima sliku lijepu prave vjeverice. Nakon dužeg vremena, doktori su mi dopustili da iz ležećeg položaja mogu preći u sjedeći. I onda sam probao da hodam. Ni naopako. Ne znam. Ne pomjeram zglobove. Hodam napamet, kao robot. Ili kao kineski vojnik u maršu. Mama plače. Imam devet godina i zaboravio sam hodati...

No, samo malo poslije: Buuuuuuuuummmm!

Pažljivo i koliko je moguće brzo izveli su nas u hodnik govoreći da će neko možda gađati bolnicu i da nas tanko staklo na prozorima neće moći zaštititi. Zašto bi neko gađao bolnicu? Pređašnji pucanj bila je eksplozija koja je označila početak rata u gradu M. Rata između vojske mistera F (vojske koja je tada bila i u mom malom gradu S) i državne armije kojoj je pripadao i moj otac. Mi smo u bolnici koja je na strani grada pod kontrolom F-ovaca. Sestre i doktorice se boje, ali niko nas ne odaje. U hodnik pristižu vojnici s novonastalog ratišta. Oko ruke im tanka poveznica, trobojka susjedne države. Kao znak raspoznavanja.

Glasno pričaju: *On na balkonu sa zoljom, a kod mene snajper. Udri!* – ili je možda bio obrnuti scenarij – više se i ne sjećam. Balkon, zolja, snajper i vojnik s oznakama susjedne države bili su sigurni dio tog gnusnog scenarija koji se odvijao preda mnom. Ostali smo zarobljeni, na „tuđoj“ teritoriji. Vječno pitanje: Šta će biti s nama?

P. S. U ovom slučaju i cijela naša uža i šira porodica, rodbina i prijatelji ostali su na „tuđoj“ teritoriji.

Snalažljivost

Mama je poznata kao snalažljiva osoba. Kad smo iz našeg stana ono otišli u dedinu kuću, da budemo bliže ocu, starija sestra je u to neko vrijeme bila u višednevnoj posjeti kod mamine mame, kod naše nene u mjestu D. Trebalo je konačno otići po moju sestru, da se familija kako-tako spoji. Moju malu sestru mama ne smije ostaviti samu, pa je ovdje vodi sa sobom. Ide s jednom susjedom, poznanicom, koja je dobrovoljno vozi na ovaj njen poduhvat. No, susjeda ne smije dublje u selo, ona je iz reda F-ovaca. Mama se odvaja od svoje mlađe kćerke, odljepljuje je od svog naručja, baca na zadnje sjedište automobila, na

odlasku lupa vratima i trčećim korakom ide po svoju stariju kćerku, nekih desetak kilometara hoda. – Poduhvat uspješno okončan. Svi smo na okupu. (Od nekih čudnih valjkastih ribljih konzervi pravimo šnicle. Specijalitet. Dobili smo novu mladu strinu pa strina eksperimentiše s novim ukusnim jelima. No, ne zaboravljamo da je rat. Nekako, učim i prve riječi Fatihe. Ponavljam za strinom.)

Rat je. Dugo i neizvjesno, ležim u bolnici u gradu M. Mama pokušava da komunicira sa svim dostupnim bolničkim osobljem i pacijentima. Ja bih mogao kući, ali nemam čime. Već nekoliko dana. No, mama pak nekako saznaje da je u iznenadnoj posjeti svom članu porodice jedan čovjek koji bi nas pri povratku kući mogao povesti. Ako to bude smio. Mama ga cijelo jutro izmoljeva za nešto takvo. I uspijeva. Negdje iza podne dobijam otpusnicu. Na našu odgovornost sjedamo s nepoznatim čovjekom i vozimo se u pravcu trećeg grada, na putu između grada M i mog malog grada S. Nekako ćemo se već prebaciti do dedine kuće. Samo da izađemo iz ratnog pakla i ove bolničke ćelije. I, izašli smo. Napustio sam bolnicu. Putem je, doduše, bilo nekoliko punktova vojske mistera F. No, niko nas nije zaustavljao, iako je to obavezna procedura u ovakvim okolnostima. Prošli smo slobodno, kao

duhovi. Valjda zato što je padala baš prejaka kiša. Spasili smo se. Nebo i zemlja u sastavu a između plovi naša spasonosna barka.

Ničija zemlja

Nedaleko od nama poznatog mjesta D napuštamo našeg prevoznog dobročinitelja. Na svakoj raskrsnici vojska. Dolazimo do raskrsnice u blizini koje je škola i prekoputa prodavnica. Stajemo kod prodavnice i stopiramo. Iz nekoliko pokušaja nam se posrećilo. Staje auto za nas. No, iznenada, jedan vojnik-policajac iz prodavnice naglo istrčava i agresivno tjera ono auto koje nam je stalo signalizirajući mu da slobodno nastavi svojim putem. Vojnik-policajac će nama naći prevoz, zaslužili smo – kako kaže. Zaslužio je to neko iz naše familije. Po njegovom stavu koji ga je odavao, moglo bi ga se nazvati upravnikom te raskrsnice. Saobraćajnim policajcem nikako, mada se, po prilici, i tako ponašao... Pita nas: Šta ima u gradu M? *Puca li se?* Bojimo se njegovih riječi i njegovog spomena nekih naših „zasluga“. No, otvoreno, kratko i jasno: *Puca!* – kažemo. Kao da je sve to normalno. U mjestu D i u gradu S još nikakvih direktnih i otvorenih sukoba između naše državne armije i udruženih vojnih formacija naših zapadnih susjeda.

Mi smo ponovo u neizvjesnosti. Bili smo sve bliže svome cilju, ali opet smo se osjećali kao na ničijoj zemlji. Uto, kao naručen, sasvim slučajno iz pravca grada S svojim ličnim autom nailazi mamin brat, moj dobri daidža, koji je i živio u mjestu D (gdje i mama moje mame). Spasonosno, vozi nas direktno u kuću moga dede, nadomak našeg grada, gdje su svi nestrpljivo čekali naš povratak iz bolnice nakon našeg već dugog dvadesetodnevnog mučnog odsustva. U nosnicama mi ostaje miris kolača bubamara koje mi je u svojim toplim posjetama u bolnicu donosila očeva rodica koja je živjela nedugo blizu bolnice u kojoj sam ležao. A u glavi mi se neprestano vrti scena našeg skrivanja od prvog pucnja i pristiglih vojnika u hodniku naše bolnice, te mog prvog razgovora s vojnikom UNPROFOR-a koga sam prvi put vidio u gradu M. Ugledavši ga s prozora bolnice Bijeli brijeg dozivao sam ga sa za mene tako prirodnim i malim dječijim zahtjevom: *Možete li mi dati svoj plavi šljem?* – pitao sam. Vojnik je ostao prikovan za svoj bijeli transporter, istina, mašući mi nešto svojim brzim i spretnim rukama, kao da mi crta sazviježđe Orion.

Neugodno iznenađenje

Dedina kuća bila je na brežuljku, kao na osmatračnici. Čujemo neku galamu i vidimo veliku gužvu u podnožju sela. Mnogo ljudi. Cijelo selo. Nisu prošle ni nekolike minute a u našu avliju već stižu vojnici. Svi moramo poći s njima. Brzo, brzo. Ponijeti u dvije kese šta se može od potrepština, i noga. Zašto idemo, gdje idemo? – Ne znamo! Negdje nas vode. A otac? – Bio je s nama kad smo osmatrali gužvu, a zatim otrčao da se sakrije u štalu preko puta, za svaki slučaj, samo dok gužva ne prođe. Vojnici su nas okupili i lagano krećemo. S nama su i dedo i nena. Njegovi roditelji. I tako smo već došli ispred štale pored koje je vodio naš put pa smo razmišljali o tome kako nas otac sigurno posmatra kroz male otvore i pukotine. I taman što nismo zamakli, krenula je neka galama i neko se osvrnuo na nešto novo što se već uveliko odvijalo na sceni iza naših leđa. Otac je istupio i dva naoružana vojnika u šljemovima već su se sjatili oko njega. *Eee, vidi, vidi! Moj mudžahedin! Ovo će biti moj lični mudžahedin!* – progovara jedan od njih dok mu drugi pred našim očima veže ruke žicom koju je pronašao u avliji dedine štale. Tako se, skoro pa banalno, završila očeva dvomjesečna era nestvarnog bjegunca. Na kraju, nakon

toliko uspješnih ekskivaža, bio je, eto, prisiljen da im se sam u ruke preda. Upečatljivo, u bradi mu je pritom (zarad koje su mu, valjda, i dali nadimak mudžahedin, ili ne samo zato?) nepažnjom ostala jedna slamčica sijena koju nije ni primijetio pa su vojnici mistera F već počeli nagađati da se u štali krije cijela četa muškinja. Kad su dobili negativan odgovor, ostalo im je da ispale već dva-tri rafala i izrešetaju unutarnji prostor štale da bi se mogli uvjeriti da tu više i ne može da bude iko živ, ako je možda i bio. Otac im je rekao da je jednostavno istupio jer želi ići sa svojom familijom. Gdje god oni, tu i on. Kada mu to nisu dopustili, mama je, poput kakvog advokata, počela da drži predavanja i pridike o moralu naših komšija, što ju je koštalo vojničke čizme na njenom licu u trenutku dok je u naručju držala moju dvogodišnju sestru.

Svako na svoju stranu

Kolona uciviljenih pješaka kretala se sporo, praćena vojničkim pokretnim stražama. Kud će s nama? U jamu? Na strijeljanje? – Ipak, te male potrepštine koje su nam dopustili da ponese odavale su neki tračak nade, no bez ikakve garancije da će iko od nas u narednih

pola sata biti živ. Ipak još uvijek samo pješaćimo, bez neke izvjesne destinacije. Dobro se sjećam prizora kada je s naše desne strane ukočeno stajao otac, šutljiv, dubokog i tužnog pogleda, s rukama vezanim na leđima, dok mi skupa s ostalima kao rijeka skrećemo ulijevo, ostavljajući u daljini iza svojih leđa nepomično rajsko stablo, nama nedostižnog oca, za kojim smo se mogli još samo par puta okrenuti prije nego što se pretvorio u tačku. To je već bio rastanak s velikim stepenom nove neizvjesnosti i jednim jedinim pitanjem: Šta će biti sa svima nama? Mama cijelo vrijeme priča, ne bojeći se vojnika koji nas vode. Oni joj, naravno, nimalo ne ostaju dužni – sem jednog, nama nepoznatog, koji je cijelo vrijeme šutke, pognute glave koračao uz nas, s pogledom i oružjem uperenim u zemlju. Nikada nismo saznali ko je to bio. Svim ostalim znamo imena i prezimena.

Moj prvi logor

Punina okusa i mirisa sočne svježe breskve svaki put me vrati u vrijeme s početka jula 1993. godine kad smo se kao djeca u kratkim pauzama prilikom izlazaka iz škole uvlačili u susjedni voćnjak i halapljivo jeli breskve. Da,

malo ko je inače u školi bio baš u mjesecu julu, ali s nama su tu bile i sve porodice iz obližnjih mjesta na prilazu našem malom gradu. I svi smo bili gladni. Jedna cijela škola je pretvorena u logor za civile. Kad su nas potjerali iz naših kuća odveli su nas u logor. Zbijeni u učionice prašnjavih podova punih razbijenog stakla, šćućureni i nadžidžani sjedimo sve jedni do drugih, kao gljive. Mnogo nas je, i po svemu sudeći tu ćemo morati i da spavamo. Koji se film odvijao u glavi moje majke kad je u onih ekspresnih pet minuta dok su vojnici čekali da nas istjeraju iz naših kuća ona skupljala potrepštine, ne znam, ali znam da je sa sobom uspjela ponijeti friško ispečen jedan cijeli hljeb, i jednu deku. Oboje je mnogima od nas u logoru bila velika utjeha. Pogotovo starcima i djeci. Mi djeca bismo, kad bi se to moglo, istrčavali iz škole i prelazili cestu do izvora pitke vode koju bi donosili logorašima s prvim iskustvom takve vrste. Neki od nas su se poželjeli pisanja, pa su sa sobom unosili travu i improviziranim pisaljka napravljenim od busena trave pisali različite natpise po zidovima učionica. Navečer bi dolazili nauružani vojnici mistera F i u galami ulazili u mračne učionice s lampom uperenom u naše prestrašene oči. Kretale bi raznorazne vrste verbalnih maltretiranja, i pokoje fizičko. Ko

bi se usudio iskomunicirati s njima dobio bi barem dršku vojničkog pištolja po svojoj pametnoj glavi i još pokoju prijetnju. Iznervirani, vidjevši natpise na zidovima koji im nisu odgovarali vojnici mistera F tražili su upravo od moga rođaka, dječaka mojih godina, da ustane i brzo pobriše sve te natpise. Kad je otišao do zida i jednostavno utvrdio da taj teški zadatak izvršiti očigledno nema čime, kazali su: *Ne zanima nas. Liži! Brže!* I taman kad sam zamislio novu nemilu scenu, osmjehnuo sam se dječaku koji je umjesto zida učionice lizao svoje dlanove kojima bi onda bespomoćno trljao ispisane zidove. Skoro pa svojim nenadano brzim odlaskom, vojnici bi pokazivali da su samo u prolaznoj kratkotrajnoj večernjoj posjeti. Prava večernja škola, nema šta.

Moj drugi logor

Imam iskustvo dječaka koji je ostao skroz bos, bez obuće. Imam iskustvo dječaka na koga se ljuti djevojčica koja mu je pritom posudila svoje tenisice a koje je on dan ili dva potom rasparao cijelom dužinom tankih gumenih đonova i tako jednostavno ponovo ostao bos. Mučan osjećaj ogromnog tereta. Bilo je to u našem drugom logoru. Malo humanijem.

Hrane je pak nekako i bilo jer smo bili u pravoj pravcatoj kući gdje smo sami sebi mogli kuhati ono što smo imali. U prvom logoru, u onoj školi, borili smo se za mrvicu hljeba. Posebno prva dva-tri dana kada hrane nije bilo nikako. Razmišljali smo na samom početku kada bi već naše logorske muke mogle prestati. Već prvog dana našeg prvog logora među ljudima se govorkalo da će naša državna vojska doći i osloboditi nas. Tako je u nama tinjao ponos, prkos i nada. Čini mi se da smo u manjim grupicama nadasve uglas pjevali naše patriotske pjesme, pjesme o našoj domovini i našoj državnoj armiji. I o tome kako ovi s brda treba već jednom da odu. Jer, dolazi naša armija. No, neko je već pustio priču da smo mi okupljeni u logoru kako bismo bili spremni za živi štit, u slučaju najavljenog dolaska bosanske državne vojske. I naš moral je iznenada splasnuo. Zato smo, nakon desetak dana, naprosto bili, blago rečeno, skamenjeni činjenicom da nas ponovo nekuda vode. I odveli su nas, za nas pomalo zbunjujuće, našim kućama. Ali, nije baš svako otišao svojoj kući. Po pet i više višečlanih porodica iz različitih okolnih mjesta bilo je u jednoj kući i takva je bila svaka kuća u jednom selu, u drugom našem improviziranom logoru. Pitanje je zašto je opet bilo potrebe zbiti nas na jedno mjesto?

No, znali smo da ni tu nećemo ostati baš dugo. Otprilike, isto onoliko koliko i u našem prvom logoru. I ovdje su nas, kao i prvi put, cjelodneвно čuvali stražari, a katkad bi „u posjetu“ dolazile i veće grupe vojnika. Tako sam jedne prilike svjedočio oživljavanju dječije igre u realnim okolnostima. Nekoliko naših starijih muškaraca provirivalo je iza ćoškova perifernih kuća u selu, skrivajući se od pridošle vojne patrole. Skamenjeno sam to posmatrao, ipak sretan što vojnici u datom trenutku ne mogu imati moju, tada nevino dječiju, tačku gledišta. I nasmijao sam se, u sebi. Toj živoj pravoj dječijoj sceni skrivača.

U međuvremenu

Oca su u međuvremenu počeli maltretirati, i fizički i psihički. Udarali su ga kundacima svojih pušaka tjerajući ga da, svezanih ruku na leđima, kroz zatvorena vrata uđe u auto marke Golf. On bi im smireno zdravorazumski odgovarao. Baš isto onako kada su ga, netom poslije, ispitivali u nadaleko poznatoj bolnici za koštana oboljenja u našem gradu S. Bolnica je od tog vremena postala poznata po gnusnom mjestu zločina. Otac je stajao uza zid, s raširenim rukama i nogama, kao

Leonardov Vitruvijev čovjek. Tako je, valjda, svaki djelić njegova tijela ostajao otvoren za batinjanje koje bi trajalo u nedogled. Vojnici mistera F potrudili bi se da naša bolnica za koštana oboljenja opravda svoje poznato ime pa su ocu i drugim našim muškim sugrađanima prvo lomili kosti nastojeći da im slome i duh. Otac, naravno, nije ni ubližu znao gdje bismo mi u to vrijeme mogli biti i jesmo li živi uopće. A ja se sjećam tačno da smo bili u kući gospodina V koga su, poslije saznajem, njega i još nekolicinu drugih, usmrtili vojnici mistera F. Jednostavno, V je podlegao upravo u logoru na mjestu bolnice za koštana oboljenja iz koje su se, po kasnijem svjedočanstvu mještana iz okolnih zgrada, svakodnevno čuli jauci i krici. Ništa neobično, za višemjesečni logor u kojemu su mučenicima gasili opuške na nogama, prikopčavali struju na uši, premlaćivali ih, a na kraju i ubijali. Otac je, opet, već sljedećeg dana, skupa sa nekolicinom drugih sličnih njemu bio u kamionu na putu za zloglasni logor u mjestu D. Pod ceradom, na plus četrdeset, zbijeni logoraši, sve jedan na drugom, s prostorom za stajanje ni na jednoj nozi. Neki su već padali u komu. Nisu ni znali gdje idu, a otac bi usput, poučen uspješnim ekskivažama od ranije, pomislio da im možda i ovog puta

isklizne iz ruka, ali ubrzo se predomislio. Naime, jedan od njegovih poznanika uspio je na jednoj od prašnjavih uzbrdica iskočiti iz kamiona i pokušati pobjeći. Ono što je uslijedilo bio je rafal, s jasnom i glasnom porukom vojnika mistera F: *Nema vam više druga bjegunca.*

Samica

U zloglasnom logoru D otac je bio pod specijalnim tretmanom. Samica. Polomljena rebra. Nacikla lubanja. Koma. Za posebno pamćenje ostaju prva četiri dana. Logoraši spremni za zloglasni logor D dobili su jednu riblju konzervu, da podijele međusobno, i jedno baš malecno parče hljeba. Ocu to nije bilo važno, pa je preskočio svoj „posljednji obrok“ misleći da ih vode na likvidaciju. Taj dan i sljedeća tri dana bili su potpuno bez hrane i bez vode. Uz ogromne količine batinjanja. Mnogo kasnije, kad su nadređeni shvatili da je otac u takvom stanju da ga ne mogu iskoristiti ni za razmjenu, dopustili su mu jedan tretman u improviziranom logorskom lječilištu, u stacionaru. Modrina, bolje reci crnina, ispod očiju i ispod rebara, odavala je sliku teško povrijeđenog i izmučenog logoraša. Doktor, također logoraš (naš grad S poznat je između ostalog i po velikom broju uspješnih medicinskih radnika,

književnika i profesora) nadao se da bi izgled očevih vanjskih povreda mogao da mu osigura ostanak u stacionaru (što je značilo barem kratkoročno izbjegavanje mučenja). Nažalost, već sljedećeg jutra oca su vratili nazad u samicu. Ali, prvo je, kao i ostali, morao po naredbi naučiti stalno gledati preda se, pognute glave, što mu je kao navika ostalo i dugo, dugo kasnije. Već samo nakon nekoliko dana boravka u logoru (a bio je pola godine, u nekoliko različitih logora) pred očima logoraša vojnici krivousnog F počeli su priređivati žive scene smrti – od gnusnog premlaćivanja praćenog izgladnjivanjem neki logoraši su počeli umirati. Čovjek koji nije bio s naših južnih prostora i koji je prema sjeveru trebao prevesti humanitarnu pomoć uhapšen je i doveden u logor D. Imao je ženu i dva sina s kojima se nije uspio ni pozdraviti jer je nenadano uhapšen. Neposredno pred svoju smrt, kada je već bio dobro preb'jen, glasno je poručio da se nije pozdravio sa sinovima, što je izgovarao svojim drugovima u logoru pred čijim očima je samo trenutak poslije izdahnuo. – *Umro č'ek!* – povikali su logoraši. – *Je li preselio na HaiRET?* (Ahiret, op.a.) – upitao je poznati glas vojnika iza vrata zatvorene prostorije, koji očigledno nije dobro vladao turcizmima, ili to jednostavno nije htio, pa dodao: *Je li samo jedan?* (Malo!) Poznati glas bio je očev poznanik

K, vršnjak iz komšiluka. Čak je u odsudnim momentima otac razmišljao da mu se javi s ciljem pokušaja osiguranja nekih boljih uslova ili prevladavanja datih, nepodnošljivih. I uspio je otac baš obaviti jedan kraći razgovor s njim, rukovodeći se čistom savjesti po kojoj bi on (otac) u sličnoj situaciji (mada se, po prilici, takva obrnuta situacija nikada nije mogla ni očekivati) pomogao njemu (komšiji), pa je i u ovom slučaju moguće očekivao isto.

Scena 1. Vojnik-policajac K: *Kako vam je u samici?* Otac: *Pa, znaš gdje ležim i šta jedem...* (A, po očevom živom svjedočanstvu, spavali su na betonu posutom katranom, nuždu vršili u ćošak, pa je sve to curilo ispod onih koji su tu ležali i sve ih je to pod velikom vrućinom peklo i za oči i za nos. Mokraću su, i svoju i tuđu pili ili privijali na rane pa kad bi se usmrđili kupali su ih šmrkovima, hladnom vodom, što je bilo još jedno maltretiranje u nizu, a jeli bi ni slanu ni masnu providnu čorbetinu s osamnaestim dijelom hljeba). *Samo da je malo manje degeneka, bilo bi lakše...!* Vojnik-policajac K: *Neće vas od danas niko više dirat.* (A svaki bi ih dan postrojili uz jedan zid i tukli, pola sahata ili sahat, kako kad. I to naročito po njih jedanaest, raspoređenih oko jedanaest spremnih zdjela za „ručak“. Dok bi ručali, odbrojivali su im

46

za to predviđene sekunde, ne bi ih dirali, a zatim bi ih odvojili na drugu stranu i ponovo tukli, dok bi na prvom mjestu tukli sve ostale. Zanimljivo, instinktivno fizičko utjerivanje pamćenja, kao životinjama? – A, dok su ih vojnici tukli pendrecima, palicama, i drugim čime su stigli – jednom su mučeniku, naprimjer, vezali felgu od automobila za vrat – svi mučenici bi uporedo morali pjevati nacističke pjesme iz miljea vojnika krivousnog mistera F i tako bi im po prilici aktivno bilo uključeno još jedno čulo, da se preživjelim potvrdi i podeblja gnusno sjećanje na strahote mučenja ili jednostavno za sva vremena da im se zasoli pamet. Do nekoliko, uveli su im i večeru, što je značilo i još dvije porcije batinjanja na dvije postojeće. Logoraši su bili sretni kad bi nekim slučajem termin večere ponekad bio preskočen. Izgladnjeli i izmučeni logoraši koji se raduju kad nema večere. Paradoksalno.) Scena 2. Otac je na kraju zida za mučenje. Blizu je željezna ograda. Oko njega su trojica. Tuku čime stignu. Otac od udaraca pada na zemlju petšest puta, i diže se svaki put iznova, na naredbu udarcem čizmom, držeći se za ogradu i nekako se propinjući. U magnovenju, čuje glas svog komšije, iz pređašnjeg dijaloga *Face to Face*, vojnika-policajca, poznanika K, službenika krivousnog mistera F. Zatim pada u

nesvjest. Učinilo mu se da je u nesvjesti ostao vječnost. To mu je bio jedan od najtežih dana u logoru. Pri buđenju, pitao je svoje drugove da li mu se učinilo da je čuo neki poznati glas, glas svog poznanika K. Odgovorili su mu: *Ma, stajao tu, i sve to mirno gledao!*

P. S. Po živom svjedočanstvu, vojnik-komšija, poznanik K, naručilac ovog degeneka, i po svemu sudeći neko ko je imao visok stepen autoriteta i svojevrsnu utjecajnu poziciju u logoru D, viđen je krajem sedmog ili početkom osmog mjeseca 1993. godine kako s još nekoliko svojih nosi pune providne vreće novca što su ga izuzimali od svih logoraša, vodeći pritom i zapisnik (s obavješanjem da to rade s ciljem da poslije mogu vratiti novac onima od koga su ga i uzeli). Puna vreća apoena od po 100 njemačkih maraka. Jedan je logoraš (ime- nom Z) iz kupaćih izvadio i predao im čak 500 dolara. Da li se nešto moglo sakriti? Posebna poruka bila je za stanovnike iz našeg malog grada S: *Ako mi se baš kod nekog od vas kasnije šta nađe, lično ja ću da ga ubijem! Nemoj da neko od vas šta slučajno ne preda – bila je to direktna prijetnja smrću kao nadasve jasna poruka jednog od ostale dvojice tih „logorskih sakupljača papirnatog nacionalnog blaga“.*

Tabani koji svrbe

U našem narodu postoji uvriježeno mišljenje da, kada vas jedan dlan svrbi, dobit ćete novac, a kad vas svrbi drugi, izgubit ćete ga, odnosno, potrošiti. Slično, kada vas svrbe tabani kažu vam da ćete sigurno negdje uskoro ići. Smiješno, znam.

U kući gospodina V, naša zadužena kuharica toga dana, i jedna od onih pravih žena radilica, dižući vruću šerpu sa šporeta i iznoseći je u drugu prostoriju, zastaje iznenada na pragu iste, blago se očeha o prag svojim desnim tabanom, i jasno i glasno progovori da je skoro pa uvjerena da uskoro nekuda idemo. Vidjeh svojim očima. I da, ubrzo su po nas ponovo došli kamioni. Pamtim velike, prevelike gužve. I opći kaos. I jedno mjesto, tik pred ulazak na kamione, predviđeno za pretres. Pretresom su oduzimate dragocjenosti, nakit i novac, ko je šta imao. Počesto i sve glavne potrepštine morale su biti bačene, poput neke rezervne odjeće, nešto osnovne hrane, i slično, tako da je prilaz kamionima ličio na neku deponiju formiranu tik uz neki granični prelaz. Nerijetki su i fizički i verbalni dueli. I nova pojedinačna odvođenja u nepoznatom pravcu. Ili u smrt. Ipak, za nas u tom trenutku rečeno, konačno, ukrcavamo se. U kamionima prevruće. Zbijeni, sjedimo pod ceradom.

Zagušljivo je. A onda, nakon samo skoro pa polusatne vožnje, naglo stajemo. Izlazimo na relativno nepoznatom području, na livadi pored rijeke, bit će na liniji razgraničenja prema teritoriji pod kontrolom bosanske vojske. Prvo čekamo na livadi određeno vrijeme, gdje nas dodatno maltretiraju, a onda se upućujemo u koloni, pješice, putem našega spasa. Taj put za mnoge je bio koban. Ljudi su, bježeći pred neprijateljem, izbavljajući se konačno iz kandži velike nemani, žurili u slobodu, ali ipak i u novu neizvjesnost. Mnogi su na tom putu izgubili živote, jer se naprosto pucalo za nama. Mnogi su morali ostati ni na nebu ni na zemlji, jer ih drugi jednostavno nisu mogli nositi nepokretne i iznemogle. Zato nije bio rijedak slučaj da se i dugogodišnji supružnici na tom putu međusobno jednostavno ostave. U doslovnom značenju te riječi. Da ih teška smrt rastavi. Tužno.

Glad

Smrkava se. Velika novonastala gužva u malom gradu B s prvom pojavom noći polahko postaje rjeđa. Svi su se nekako snašli i našli neko svoje stanište. Mi smo, šćućureni, sjedili u pijesku nekog bivšeg ribljeg restorana. Neizvjesnost. Ljudi oko nas sve je manje.

Kad te opasne drače izbodu, pa ti se to zagnoji i na kraju se ukočiš – bit će da si u nekom krajnje ozbiljno lošem stanju. E, mi smo bili u krajnje ozbiljno lošem stanju u području u kojem su naselja imenovana upravo preko navedenih pojmova koji su bili svojevrsna slika patnje. Brzo smo iz malog grada B našim kamionima premješteni u obližnje naselje u kojem se smještaj mogao naći u napuštenim kućama. Imali smo kuću za sebe? Nikako. Ovaj put, pak, imali smo sobu za sebe. Kuća je bila ogromna i sve oko nas bili su smješteni ljudi naših sudbina. I već od prvog dana harala je teška glad. Neki vid obroka, doduše, jesmo imali. Jednom dnevno dolazila bi vojska i dogonila nam neke, kako smo ih zvali, splačine u manjerki – iz koje bi nam u kante i druge improvizirane posude sipali po palju ili dvije neke providne čorbe, ni slane ni masne, s ucrvanom rižom, čorbe koja je neodoljivo podsjećala na očevu čorbu iz logora. Mrva na našem objednom stolu nije moglo biti. Hljeb jesmo dobijali, ali premalen dio na jednu osobu da bi nam utolio glad. Naš „ručak“ bi trajao jako kratko. I onda bismo zbunjeni gledali u prazne tanjire. Još od ranije, s vremena početka rata, iskusili smo mlijeko u prahu, krompiru u prahu, i za nas od posebnog čuda – jaja u prahu. Jaja bi imala boju fluorescentnih zelenih i

žutih markera. Od krompire u prahu mogao se prženjem dobiti smrvljeni čips. A mlijeko je bilo najdragocjenije. Od svega ovoga sada je bilo samo ponešto mlijeka u prahu. Izmislili smo i poslasticu – pravi ratni improvizirani eurokrem. Majke bi noću odlazile u vinariju na opasnoj liniji razgraničenja i donosile pravo žensko piće – liker. Taj zlatni napitak bi se prokuhao i od njega bi se dobio pravi pravcati sladokusni med. Zvali smo ga med, iako nije bio ni blizu toga. Onda bismo miješali skuhan liker s mlijekom u prahu i dobijali bijeli eurokrem. Baš jednom sam, kao u krađi, uspio pomiješati med od likera s nečim što je ličilo na mlijeko u prahu a bilo je to brašno – kupljeno kod švercera za ozbiljne pare. Pljuvao sam, da odstranim gumeni okus iz svojih usta, uz žaljenje što mi je propala velika sladokusna ekspedicija. Kasnije nije bilo ni para ni brašna pa bismo jeli mekinje iz obližnjih krmećaka, a cijelo to vrijeme bismo nedostatke u hrani dopunjavali travom. Da, pravom pravcatom travom. Ne vinovom lozom. Ne žarom. Ta naša jestiva trava imala je listove na cik-cak, s bodljama na završecima. Niskog rasta, dugih listova, najviše je podsjećala na spanjak. No, ubrzo je na okolnim livadama nestalo i te trave. Baš se sjećam kako nam je jednom i jedan takav spremljeni osigurani obrok nestao. Sam sam bio u kući i probao, iz velike

šerpe na šporetu, ono što je, po mojoj procjeni, upravo imalo završne kulinarske procesualne aktivnosti. Probao sam tu hranu direktno kutljačom (paljom) iz šerpe, kao kašikom iz tanjira. Jedna, dvije, tri. Na kraju sam, nepažnjom, pojeo sve. A kada su se ukućani vratili i kada je bilo vrijeme „ručku“, nastupilo je ozbiljno razočarenje. Mi djeca smo se, eto, snalazili na razne načine. Sestra je u sobi kod rođaka u punim malim teglama vidjela neku bijelu tečnost. Na pitanje – šta je to, dobila je odgovor – ljepilo. Međutim, radilo se zapravo o mlijeku kojeg je snalažljivi rođak nabavljao iz komšiluka, do tada samo za sebe a od tada opet za sve nas. Jednoj starici u komšiluku u više navrata uspjeli smo pomusti kozu. Nepo- novljivo iskustvo. Sad mi dođe žao starice. A, sjećam se i svog prinudnog odlaska u pravo pravcato prošenje hrane. Jednostavno, nas nekoliko djece hodali bismo od kuće do kuće i kod starosjedilaca se raspitivali za hranu. Sjećam se da smo jednom donijeli kući pola velikog ogromnog okruglog bijelog hljeba.

Hljev koji budi

Ustanite, donijela vam nena hljeba! – rečenica je kojom smo probuđeni u vrijeme od oko tri sata ujutro. Majka moje mame, naša nena, pre-pješačila je minimalno pedeset kilometara da bi došla do nas i donijela nam hljeba. Došla je preko planine, iz grada J, gdje je bio malo bolji ratni standard i gdje prve linije fronta nisu baš bile blizu kao ovdje kod nas. A ratovali smo protiv dvije vojske. I, skoro da sam zaboravio pucnjeve i granate koje su neprestano padale. Na to smo se već i podobro navikli. Detonacije su postale dio naše svakodnevnice. Čahure, geleri i metci kao dio dječije igre. Navečer bismo, sa zanimanjem, gledali svijetleće projekte kako u sekundnom razmaku s obližnjeg brda s neprijateljske linije idu prema gradiću B i položajima naše državne armije. Ponekad bi i poneko od nestašnih dječaka, viseći na prozorima sa sprata, uspio toliko dobro izimitirati zvuk nadolazeće granate da bi se cijela naša ljetna avlija ubrzo razbježala i ostala pusta, na prasak smijeha nas djece. I to je bio naš ratni humor.

Odluka je pala – idemo u gradić J. Tamo je više hrane i isplati se žrtvovati, boriti se za život. Dobijamo dozvolu od očevog oca i majke koju će od sada paziti očeva sestra, i odlazimo. *Idi, spašavaj djecu!* – bile su tople dedine riječi na našem odlasku u spas.

Put

Nakon prvih pređenih stotinjak metara, od očekivanih tri dana hoda, već sam se žalio na bolove podnu lijeve strane stomaka. No, kako sam bio jedino muško u timu (koračao sam s mamom, dvjema sestrama, te s nenom i jednom našom rodicom) nije mi preostajalo ništa drugo nego da odbijem provokacije o mojoj neizdržljivosti i nemoći i krajnjim snagama i naporom naprosto kako-tako nastavim da koračam za njima. Iako sam bio najmlađi koji korača. Prolazimo desnom stranom grada M, grada iz kojeg sam se izvukao (iz bolnice) kad je u njemu počelo da se puca. Desna strana grada je u potpunom mraku. Na lijevoj svjetla, izgleda kao Las Vegas. Prelijeću svijetleći metci s jedne na drugu stranu. Konstantno se puca. Također, po našoj strani šara i neki reflektor. Kazali su nam da bi to mogla biti ispomoć njihovom snajperu. Bili smo na posebnom oprezu. I opet sam se osjećao kao u nekom ratnom filmu. U dijelu puta koji pomalo krivuda ulijevo, morali smo skrenuti s ceste i ići preko brda a zatim se spuštati niz brdo, držeći se za neke konope, kao u džungli. Neponovljivo! Kad smo došli do ravnice, u polje, povezao nas je kamion. Prenočište smo našli u prvoj najudaljenijoj kući od prve

linije fronta. Sutradan smo već bili u podnožju planina sjeverno od grada M. Do grada J moglo se samo preko planine, uskim pješačkim puteljcima. Kad smo zagazili duboko u planinu i odmicali se sve više od podnožja, dočeka nas je vojni punkt naše vojske. Legitimacija, i formalni pretres. Upozoreni smo da u daljem pješaćenju možemo naići na prostor izložen vatri neprijateljske vojske, i tako je i bilo. Skrivali smo se na poljani iza iz zemlje pomalo izniklih kamenja, i sreća da je bio već sumrak, te nekako brzo prešli taj sav brisani prostor. Zatim nekao stižemo do jednog potoka i kolibe. Bajkovito. Sumrak je, i tu ćemo prespavati.

Put do vrha

Kad smo ušli u kolibu dočekalo nas je veliko iznenađenje – puna k'o šipak! Šta sad? Saosjećajni sada već naši saputnici (i sapatnici) na kraju su nam ipak nekako našli mjesta. Ja sam završio negdje na nekom kao polu-potkrovlju, uvučen kao balvan u ostavu za drva, i tu prespavao. Sutradan, rano ujutro, polahko već koračamo ka vrhu. Uskim stazama i puteljcima na cik-cak. Kolona je velika. Baš velika. Razvučena u vrstu – jedno iza drugoga – jer staza je uska, kozja. Opet mi u glavi

slika iz nekog filma. Ili iz nekih starih priča. Dugi i teški koraci izglednule i iznemogle gomile civila. Kiša rosi, ali čuva nas gusto rastinje. I, moglo bi se reći da opet podobro grabimo prema vrhu s obzirom na to da smo svi, pa i mi djeca, imali prtljage na leđima. (Kod mene je na leđima bila velika narančasta improvizirana torba sašivena od neke zavjese, glomazna, ali ne preteška, jer sam, čini mi se, nosio za nas dragocjenu i dugo u ratu skupljanu odjeću). Primičemo se vrhu. Plato. Nepregledna zelena poljana. Smjelo izlazimo na brisani prostor sada već hladnog vrha planine. Odjednom, oluja! Prava pravcata oluja. Kišica koja nas je pratila do tada pretvara se u slapove Nijagare. Krupa. I jak vjetar. Za ruku me vodi mamina rodica. Pokušavamo da trčimo, ne osvrćući se ni na koga drugog. Plačem glasno, jaučem. Grcam, bolje reći, a rukama pokušavam odstraniti s lica razvučeni zeleni sekret koji se pojavljuje iz nosa. Pokušavamo da se sakrijemo za neku stijenu, bezuspešno! Moramo dalje. Cilj su, informisani smo, neki šatori u blizini gdje bi nas trebao čekati zaklon. I privremeni smještaj. Napokon, stižemo. Jedan šator prepun. Drugi, također. U treći se izljuje voda, mora se evakuisati, a puše i jak vjetar. Moramo dalje. Kuda? Naši

vojnici nas upućuju putem do neke nove kolibe. Tamo će nas čekati vojska. I pomoći nam. Opet koračamo kroz neko rastinje. Podijeljeni u manje grupe. Naše stvari nadojene vodom su otežale. Bacamo sve sa sebe i bez išta nastavljamo dalje. Idalje nisam s majkom i sestrama. Nekako dolazimo i do kolibe. Glasno se priča da ćemo možda imati sreće ako tog dana dolazi helikopter koji bi nas mogao povesti dalje. Vojnici su dobrodušni. Pomažu nam. Iz njihovih čizama prolijevaju po dva litra vode. Presvlače me i daju mi topli napitak. Bio sam sramežljiv, obučen u prave pravcote duge sive gaće odraslih ljudi. Ali, nije mi više hladno i imam krov nad glavom. Stižu i mama, sestre i naša nena. Nena je ostala iza svih nas, zadržavajući se i skupljajući sve naše stvari. Kao iskusna seoska radilica skupila ih je sve na jedno mjesto a zatim nekako natovarila sebi na leđa. Uprtila. I sama krenula dalje. Usput, nailazi na majku i moje sestre. Malčice su skrenule s puta i nisu mogle dalje. Nisu ni smjele, jer smo dobili opomene da se striktno puta držimo. Svako skretanje može biti opasno. Mlađa sestra je spavala i nisu mogli da je probude. Panika. Neizvjesnost. Sreća, sve se na kraju dobro završilo, iako ni danas ne možemo znati da li je to bio početak smrzavanja koje nakon lagahnog utonuća u san završava

smrću. Sva sreća da nije tako bilo. Ponovo smo na okupu, u kolibi, gdje smo i prenoćili. Sutra će biti lakše, sutra idemo nizastranu. Helikopter nije došao. Pješačenje nizastranu je čini mi se kud i kamo u nekim dijelovima teže i opasnije nego ono jučerašnje uzbrdo. Jedno proklizavanje značilo bi teturanje niz liticu i sigurnu smrt. No, ulazimo nekako na povoljniji teren gdje smo već mogli hodati i u većim grupama. Ali, iznenada, odjednom bi bilo izdano upozorenje za hitno sklanjanje s puta. Konji. Konji, natovareni hranom, municijom i drugim potrepštinama bili su žila kucavica između grada M i malog, spasonosnog grada J u vrijeme dok je M bio u obruču. Išli su putem kojim su jedino i mogli proći pješaci pa su konji za mnoge živote više naših gradova značili više od života. Priča se da su konji neko vrijeme kasnije bez vodiča znali kuda da prođu i kamo idu. Poznatim putem spasa, za sve nas. Stižemo već u podnožje naše planine, u malo mjesto G, gdje ni blizu nije bilo opasno kao gore na vrhu. Naprotiv. Ne znam ni kako, ali prenoćili smo u jednoj od kuća naših ljubaznih mještana. Umili se, okupali, i što je najvažnije, nahranili. Sutradan smo nekom prugom nastavili pješke i tako nakon tri dana hoda stigli u naš mali grad J.

Muzej

U gradu J nalazi se muzej koji nosi naziv „Bitka za ranjenike“ i otvoren je povodom sjećanja na spašavanje ranjenika u Drugom svjetskom ratu. Bitka za ranjenike bila je bitka za spas preko 4 000 ranjenika koja se vodila protiv udruženih njemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga u februaru i martu 1943. godine. Pedeset godina kasnije imali smo slične neprijatelje, bili smo ponovo ranjeni i ponovo smo vodili bitku za život. Sada je 1993. godina, rat je, i smješteni smo u muzeju. Kao eksponati, doslovno, s obzirom na to da smo imali za svakog od nas svojih samo metar sa dva u većim odvojenim prostorijama muzeja. Granice dodijeljene spužve za spavanje bile su granice našeg svijeta. Sreća pa nas je bilo više. Sastavili bismo spužve i tako dobili nešto veću zajedničku površinu za nas nekoliko. Tu su bili majčini otac i majka (naši dedo i nena), majčina sestra s porodicom (naša tetka) i neki drugi naši rođaci i poznanici. I svi smo bili prognanici zajedničkih i sličnih sudbina. I kad se sad malo bolje osvrnem, mi smo već bili po treći put u logoru. Dok nismo došli iz grada M, živjeli smo u kakvoj-takvoj kući s kakvim-takvim namještajem i s jednom cijelom pravom sobom za sve nas. Sada je, pak, naš muzej, iako za nas spas, bio ništa drugo

nego naš treći logor. Samo ovaj put logor s malo boljim uslovima. I, na našoj slobodnoj teritoriji. Tu smo došli u potrazi za boljim životom, za spasom. U gradu J, jednostavno, hrane je bilo više. No, neznatno više, i to nas nije spriječilo da ponovo u manjim ekspedicijama obilazimo obližnje domaćinske kuće tražeći za sebe hranu. Nerijetko bismo ispred takvih kuća grubo bili otjerani i to je doista bivalo strašno. Ponekad bi se kao djeca uspjeli ubaciti u neki od redova za hranu, u gradu, donoseći kući kantu punu graha. Izdržljivije žene bi koračale dugo i do okolnih mjesta i zaselaka donoseći nam na leđima cijele vreće jabuka. I to bi nas spašavalo. U muzej nam je kao obrok hrana dolazila jednom dnevno, slično kao i ranije u mjestu odakle smo pobjegli zbog nesnošljive gladi. No, već prvog dana mog boravka u muzeju desilo mi se nešto interesantno. Mlađi rođak me je uzeo za ruku i otrčali smo do obližnjeg gradskog fudbalskog stadiona. *Guardia, guardia!* – klicao je rođak, a zatim na tečnom španskom jeziku nastavio pričati sa španskim vojnicima smještenim u njihovoj vojnoj bazi formiranoj u malom gradu J. Od španskih vojnika mi bismo dobijali hranu, najviše slatkiše, u čemu smo kao djeca naprosto uživali. S nekima od tih vojnika smo se i uspjeli toliko zbližiti da su nas počeli tretirati kao svoju vlastitu djecu, ili rođake.

Redovno, dolazili su i u službene obilaske u muzej i pružali medicinsku i drugu pomoć. Nerijetko, davali su nam i poklone. (Sjećam se magičnih plastičnih crvenih vokmena koje smo sestra i ja dobili – s jednom jedinom, dakako španskom, kasetom – čini mi se da je to bila grupa Gipsy Kings.)

P. S. U lijevom krilu muzeja bili su smješteni ljudi slični nama, naši zapadni susjedi koji su tu dovedeni iz obližnjih sela malog grada J. Sjećam se da smo s njihovom djecom imali okršaje grudanja u zajedničkoj avliji muzeja. Pobijedili bi nas, obično, što je bilo i logično s obzirom na to da u našem gradu S u cijelom svom djetinjstvu samo jednom pamtimo snijeg i da smo mi, za razliku od njih, više djece plaže i sunca, a oni djeca planine i snijega. Ostaje blago čuđenje da smo ipak bili u istom statusu kao naši susjedi iz lijevog krila muzeja. Kad promislim, nije nimalo teško odrediti kome je bilo teže.

Ángel u paklu – iznenadna prozivka

Ángel Palmeras, pripadnik medicinskog osoblja u bazi španskog IFORA u malom gradu J, više je puta od nas čuo da naš otac nije s nama, i da je u zatvoru, preciznije rečeno, u logoru,

za šta na Angelovom jeziku tada nismo imali ime, pa smo to pokazivali gestikulacijom naših prekrštenih ruka, osjećajući nemoć da objasnimo razliku između klasičnog i opravdanog poznatog zatvorskog zatočeništva i ovog ciljanog, zločinačkog i sračunatog koncentracionog logorskog. No, nedugo kasnije dobili smo od Angela direktnu informaciju da nam je otac živ i zdrav, da je dobro, i da je baš Ángel zaslužan za to da se prilikom jedne posjete španske delegacije logoru D pronađe moj otac i saopće mu se radosne vijesti o nama. I nama o njemu. Mi smo kao uciviljena djeca na ove riječi mogli gledati kao na ispraznu utjehu (baš jednu sličnu onoj u kojem se majka i ja direktno obraćamo jednom bivšem logorašu koji je uspio izaći na našu teritoriju pa raspitujući se kod njega za mog oca pritom dobijamo direktan i nedvosmislen odgovor kako je otac savršeno dobro, zdravo, da ga niko ne dira, i da će vjerovatno brzo izaći iz logora – a, naravno, sve je bilo tačno, samo suprotno od navedenog), ali su se Ángelove riječi utjehe ipak kasnije pokazale tačnima. Otac kasnije prenosi sjećanje na jednu logorsku namjensku iznenadnu prozivku, imenom i prezimenom, koja mu je ulila strah u kosti. Zvali su ciljano njega i samo njega, i nije ni mogao zamisliti šta ga sve čeka. Po očevom svjedočanstvu, koji je ipak, uz užasne torture, uspio

preživjeti sve te logore, nadređeni su njih nekolicinu striktno dugo vremena skrivali, premještali privremeno u druge logore, čuvali od očiju vanjskog svijeta a najviše od registracije koju je provodio Crveni križ ili Unprofor. Čak je bilo pokazatelja koji su direktno upućivali na to da je upravo očeva grupa predviđena za likvidaciju. Kad je logor D trebao da se rasformira, i kad su svi zatvorenici-logoraši premješteni u druge logore, ili pušteni u razmjenju, očevu grupu su sklonili iz samice, njih trideset i pet, i ostavili u blizini na za to drugo predviđeno mjesto u logoru. Logoraši iz samice su se u početku obradovali što ih puštaju iz samice a potom ubrzo s pravom zapitali zašto samo oni moraju ostati u logoru D i da li ima neko rješenje da i oni, kao i svi ostali idu iz logora. Očev poznanik K, naš komšija, na lično očevo direktno pitanje: Šta je sa mnom? - otvoreno i nedvosmisleno je kazao: *Imam spisak (na spisku) koga ne smijem pustiti!* Jedan od policajaca svima je, uz veliku galamu, otvoreno rekao da su zapravo predviđeni za likvidaciju i da im *ni Crveni križ ni Bog ne mogu pomoći*. Sreća, Crveni križ je kasnije ipak uspio da ih registruje. Mogu da zamislim očevu radost kada od delegacije Crvenog križa ili, pak, ljekarskog tima Unprofora direktno biva pozvan na razgovor u kojem, još dok je u logoru, dobija informacije da mu je porodica

na okupu, živa i zdrava, smještena u prvom malom gradu idući sjeverno nedaleko od grada M. Dobri Ángel ostaje ANGEL. Donosilac radosnih vijesti u teškim životnim okolnostima. Onaj kojeg je sam Bog poslao.

Novogodišnje iznenađenje

Sigurno ste čuli bezbroj puta da, pogotovo neko od supružnika u statusu mladog bračnog para, izjavi da bi kao novogodišnji poklon volio dobiti dijete. A, jeste li čuli za neko dijete koje bi na pitanje šta bi voljelo dobiti na poklon za Novu godinu kratko i jednostavno odgovorilo: *Oca!*? To su bile naše svakodnevne, a ne samo naše novogodišnje želje. I, ispunile su se. Tik pred Novu 1994. godinu iz logora je došao otac. Nešto izmijenjenog opisa, doduše. Izmučen, mršav, i nadasve oronuo i ozbiljan. Preozbiljan i previše miran, reklo bi se. Sjećam se mlađe sestre u njegovom naručju, sada već trogodišnje, koja ga je doslovno ujedala za njegovo ispijeno mršavo lice. Kao da ga želi pojesti. Scena je ličila na dobro poznatu našu predratnu igru s ocem u kojem nas izaziva i slobodno nam dopušta da ga ujedemo za njegov ispruženi zategnuti dlan. Čuli smo da bi taj dan u mali grad J trebao doći konvoj s našim logorašima. Višesatno čekanje

na ulazu u grad. Srećom, to je blizu našeg muzeja. Pogledi upereni u krivudavi magistralni put iznad grada. Nikakav konvoj kamiona se ne pojavljuje. Dugo, dugo. No, najednom, vidimo konvoj bijelih transportera IFORA. Pobuna. Opće razočarenje. Prevara. Nema naših najmilijih. Očaj nas čuva na licu mjesta, da se ne razidemo. I tračak nade.

Konvoj bijelih transportera već je ušao u grad. Sporo, prolaze pored nas, ali ne zaustavljaju se. Počinjemo gubiti i zadnju nadu. No, neko je povikao: *Oni su! Eno ih!* – i svi smo užurbano počeli da trčimo za transporterima. Pogotovo mi djeca, koji smo to već podobro i navikli. Zapravo, neko je od visprenih logoraša uspio proviriti iz transportera, dajući nam signal nama od ranije poznatim izgledom neke logorske jakne koju je oštro oko nevoljnika ugledalo na bijelom transporteru, što je bio siguran povod za naše veliko očekivanje. Sretni susret s najmilijim.

Prolazimo nepreglednom zaustavljenom kolonom. Iz malih stražnjih vrata bijelih transportera iskrcavaju se logoraši. Mnogo je ljudi. Gužva velika. Ona rodica, što me je vodila za ruku na planini G kaže da je vidjela oca. Mi smo skoro sve prošli, a oca: Nema! *Sad je bio ovdje, pričala sam s njim!* – u suzama nam poručje gopoda T. Osvrćemo se, i opet ništa.

Krećemo u potragu ispočetka, kad najednom, na trotoaru desno – otac! Ne znam kako, s njim je već moja starija sestra. Susret, zagrljaji, plač. Nahrupili smo prema ocu kao sitni komadići željeza prema velikom magnetu. Mlađa sestra ga počinje ujedati, kao da želi da ga proguta. Otac, miran, zbunjen, ali s vidnom srećom u očima, prvo što je upitao našu majku bilo je: Šta ti je s licem? Što si to otekla? Da nisi bolesna? – jednostavno, njemu je već u glavi podobro bio izmijenjeni koncept realnosti po kojem mu je svako normalno ljudsko lice izgledalo kao napuhano ili natečeno. Njemu je njegovo suho, ispijeno i mršavo lice u polugodišnjoj eri logorovanja odavno već postalo prototip normalnog. Otac je bio isuviše mršav, kao da ga je nekako istopio taj grubi na njemu dugi i debeli sivi muški kaput. Sporim koracima krenuli smo prema našem muzeju.

Odlazeći Ángel

Prije nego što je napustio grad, Ángel nije dočekao priliku da upozna moga oca i sazna da smo se sretni napokon sreli u gradu J. Ali, ostat će naša vječna upečatljiva sjećanja na Ángela.

Vojna baza španskog IFOR-a. Prostorije medicinskog osoblja. Osjećam se povlaštenim

što su me, skupa s mojom sestrom, uveli u unutrašnjost njihove vojne baze. Opremaju nas hranom, slatkišima...Trpamo hranu u unutrašnjost odjeće, kao da se opasavamo pred čuveni bombaški napad na nacistički bunker. Bitno je sakriti se od zlih očiju na polju. Dobijamo i jednu kovertu za koju smo upozoreni da je posebno čuvamo. Na koverti je kratko pisalo: *Za mamu*. Dobili smo i dio hrane koju ćemo podijeliti drugarima usput, a dobro čuvani dio ostaje samo za nas. Osjećali smo se povlašteni tih dana, kao da smo imali vlastiti magacin. Koverta? Pročulo se, pričalo i prepričavalo nadugo i naširoko. U koverti je bilo 500 njemačkih maraka. Šta reći o tome da vam je u općoj ratnoj neimaštini stigao, kao čarobnim štapićem, praktično niotkud toliki novac. Bolje reći, došao iznad svih nadanja, a dobro smo znali otkud je. Ángel je na odlasku ostavio i jedno svoje pismo, pisano na bosanskom jeziku. Sadržavalo je poruke ohrabrenja i na kraju Ángelovu kućnu adresu u Španiji, s porukom da se javimo kada završi rat. O završetku rata tada smo još samo mogli sanjati. Svakodnevno smo viđali ranjenike civile koji bi stradali od cjelodnevnog granatiranja grada. Granate su redovno padale, i to nam pak, pored svega, i nije bio neki naročit problem. Osim ako je uzbuna, koju bi najavljivala za to predviđena poznata gradska sirena – tada bismo osjetili neki naročit strah.

Škola

Ja ni danas ne znam nabrojati sela oko svog rodnog grada S. Ali, zato i sad napamet znam sva sela i naselja oko grada J, njih preko dvadeset. Sjećam se da sam svoje školovanje u gradu J nastavio u nekoj improviziranoj prostoriji, a kasnije i u pravoj školi. Za svoju marljivost, bili smo često pohvaljivani od učiteljice – samo otići do škole po vremenski otežanim uslovima za nas je bio pravi uspjeh. No, sestra i ja bismo se mijenjali za odjeću i obuću i tako kao pravi operativci uspješno radili u smjenama. Sreća, među nama su bila dva razreda razlike. Inače, pisali smo na fišecima, zatim na poznatom materijalu predviđenom za poruke Crvenog križa, a kasnije i na pravim pravcatim čistim sveskama marke Unicef. Sjećam se svoje učiteljice Š, koja me je mnogo puta kasnije zaustavila i na ulici, ili s prozora svoga stana pozvala da mi, sva nježna i radosna, pokloni s ljubavlju spremljene domaće kolačiće. Jednom sam, oh kakav veliki osjećaj slobode i nadmoći, dobio pune dvije sedmice slobodnog odsustva nakon što sam uz valjano obrazloženje da moram posjetiti oca koji se u gradu M morao javiti za vojnu službu, a tamo su i bili i ostali članovi moje šire porodice koje ću tom prilikom posjetiti,

tražio dopust u sred školske godine. Sa školom sam, za mene već tradicionalno, lepršavo bio na ti.

A vjerska pouka? E, to je za mene već bilo neko posebno i novo iskustvo. Učio nas je imam J, u džamiji smještenoj tik do našeg slavnog muzeja. *Nek' se javi ko nije spreman za danas, imat će nagradu od mene!* – toplo je umiljati i brkati J pozivao na „kapitulaciju“. Nagrada je valjda imala biti olakšanje umjesto nekakvog poticaja da ne odustajemo. Ja sam bio, tako-tako, spreman za ispitivanje, ali pomalo nesiguran. Razmišljao sam, ipak da se javim u ovu prvu grupu, pa čeka me i nagrada... Ali ne, prešutio sam se nekako, stisnuo zube i čekaao svoj red za ispitivanje. *Hoćeš li moći, teško je?* – upita me J, a ja, mada nesiguran, kažem da ću ipak probati. I uspijem. S toplinom oko srca. Prije nego što je ispitivanje počelo, efendija J je otišao u neku manju prostoriju i vratio se s olovkama koje je podijelio prvoj grupi učenika, onima koji nisu bili spremni za ispitivanje. Kad je ispitivanje konačno završilo, efendija J je ponovo otišao u istu onu prostoriju i vratio se isto tako s olovkama. To su bile olovke s gumaticom kao malo bolje olovke koje smo mi ostali sad dobili na poklon.

Nesretni susret

Otac je sada, nešto slično nama, morao preći planinu G, samo obrnutim putem. Valjalo je sresti se sa svojim roditeljima koje je, stojeći s rukama vezanim u žicu, posljednji put do tada mirno posmatrao kako pod pratnjom vojnika mistera F odlaze u nepoznatom pravcu. Prvih dana nove slobode u malom gradu J otac je bio isuviše šutljiv i nije se družio s ljudima. Sigurno je da mu je trebao ubrzan fizički i psihički oporavak. U grad M nije smio krenuti odmah po izlasku iz logora. Ne da nije htio, već doslovno nije smio, odnosno, nije ni mogao dok malo nije došao do sebe, spremajući se cijelo to vrijeme za put. Ocu smo dali upute, svojevrsni glasovni GPS pohranjen već u slike njegovih misli, da bi što lakše našao svoje roditelje nadomak malog grada B. Svjestan da je već došao u selo koje smo mu opisali, otac zaustavlja prvog prolaznika da bi pitao za svoje:

Hej, gdje stanuje Š. H.?

- Eee, taj ti je umro!

Ama, ne pitam te je li umro, nego gdje stanuje...

Kakva snaga...Naravno, otac je stamenito tražio i našao kuću u kojoj su ostali da žive moj dedo i nena, kuću u kojoj je tada živu zatekao

samo svoju majku. Neviđeno emotivni susret. Zagrljaji i suze, opet.

Mene je s viješću o dedinoj smrti dočekala rodica pred vratima našeg muzeja. Desilo se da je dedo preselio na drugi svijet u vrijeme dok je otac putovao k njemu. I eto, nije ga uspio zateći živog, a zadnji put ga je vidio više od pola godine ranije, onog dana kad su nas razdvojili od oca i njega odveli u jedan, nas u drugi logor.

Dedo je, za me posebno emotivno, direktno pitao za mene, u jednom pismu koje nam je stiglo tek kasnije. Vijesti su, razumije se, od grada do grada putovale koliko i pješaci. Najmanje nekoliko dana.

U blizini gradića B, gdje su ostali da žive moj dedo i nena, skupa s drugim svojim članovima šire porodice, rođacima i poznanicima, u mjestu odakle smo otišli u gradić J, tražeći bolji život, hrane više nije bilo, ili je bilo sve manje i manje. Priča nam nena kako ju je dedo spremio da na za to predviđenom mjestu pita za bilo kakvu hranu, stvar je bila hitne prirode. Uprkos jakom autoritetu moga djeda, i uprkos velikim i upornim umilnim molbama moje nene, hranu joj nisu dali. Odgovor je bio: *Davat će se sutra!* A sutra – dedo je već preselio na drugi svijet. Pričaju nam da je tražio da

se skinu zavjese koje su stajale između niše i dnevnog boravka, operu i na vrijeme pripreme za ćefine. Ako zatreba.

Kamp

Došao je dan kada je završena naša era muzejskog logorovanja. Prelazimo u novi kolektivni smještaj. Kamp. U montažnim kućicama u improviziranom novoformiranom seocetu nalazili su se samo kreveti. Mnogo kreveta na sprat, jedna zajednička kuhinja i po jedno kupatilo i toalet. Svakako, mnogo uslovniji smještaj od onog muzejskog. Posebno s higijenske strane, ali i sa stanovišta udobnosti. Međutim, strpati pet višečlanih porodica u jednu omalehnu kamp kućicu počesto je moglo ličiti samo na osinjak. Ali, navikli smo se, brzo. Pogotovo zato što je hrane već bilo sasvim dovoljno. Prave pravcate kuhane hrane.

Povratak sebi

Uvijek me je nervirala riječ *izbjeglica*. Tako je bila izlizana i potrošena da sam je se snebio. A imao sam i posebne dodatne razloge. Ja nisam nikakav izbjeglica. Ja ni od koga nisam bježao. Ja sam prognanik. Mene su, da izvinete, proćerali, tj. protjerali ili prognali,

moji bolesni progonitelji. A oca su mi zatvorili, pa proćerali. Jasno vam je da takvi samo liče na neku bolest koja vam izaziva mučninu u stomaku, pa zatvor ili proljev. I jasno je da čovjeku bude lakše kad povrati, na primjer. E, tako smo se mi nakon skoro desetogodišnjeg potucanja u prognanstvu na kraju sretno vratili u svoj mali grad S. Epilog: Završio sam osnovnu školu na pet različitih mjesta. I bio sam, uz to, za čistu peticu. Sad sam završio prvi srednje, a iz svog rodnog grada sam izašao kad sam bio prvi osnovne. Upamćene ljepote grada iz bajke sada prepoznajem samo u naznakama. Sve je srušeno. Mrtvo. I pusto. Mi, kako smo se vratili, s nama su, čini mi se, došle i ptice. S nama se vratio život. Dok se neki od glavnih vinovnika mučenja svih naših mučenika (pri čemu kao mučenike prve na umu treba imati sve naše logoraše) i danas slobodno šetaju našim malim gradom, otac bi pričao da ne vjeruje da to što su takvi radili, da normalni ljudi zaista mogu raditi. Ali, ti ljudi sada u našem gradu žive normalno. A pojedini i u gradovima susjednih zemalja. Otac bi prokomentarisao da su možda svi oni u ratu bili nadrogirani ili pijani, pokušavajući tako dovesti cijeli taj slučaj u ravan razumne logike. (Postoji živo svjedočenje o nabildanom predatoru koga su zvali T, a koji je bio

skupa s našim logorašima u koncentracionim logorima smrti. Žvakao bi pune šake tableta, a onda po naređenju nadređenih prebijao sve logoraše redom. T bi na kraju zaspao u istoj prostoriji s logorašima koji ga ne bi dirali – nastojeći napraviti jasnu razliku između sebe i njega takvog, kojeg su mogli progutati, samo da su htjeli. Ali, ostavili bi ga da putuje dalekim predjelima sna i halucinacija, pokrivajući ga dekama i skrivajući ga, po naređenju, od očiju radoznale zapadne javnosti kojoj je u rijetkim prilikama bilo dopušteno da zaviri u unutrašnjost koncentracionih logora D, G, H, L, V... i mnogih drugih. Jedan duboko ucviljeni logoraš mu je pak, ne mogavši se suzdržati, udijelio jednu porciju degeneka, koja na nabildanom terminatoru i nije ostavila Bog zna kakvog traga.) Mnogi od naših susjeda, aktivnih vinovnika proteklog rata, od države koju su rušili danas dobijaju debele, kako oni kažu, mirovine. Nagrada kao oblik vojne počasti u iznosu od nekoliko hiljada maraka zaslužene vojne penzije. Što je veća vojna uloga, veći je i iznos „nagrade“. Bože me sačuvaj. No, neki bi od zločinaca pred našim sudovima bivali i osuđeni za svoje zločine. Odležali bi jednogodišnju ili dvogodišnju kaznu, u povlaštenim uslovima naših državnih zatvora. Uporedite to s kolektivnom polugodišnjom patnjom i

paklom u koncentracionim logorima. Ili s potucanjem izgladnjelih civila po ratnim stratištima. Ne bi li bilo pravedno da svaki zločinac odleži makar onoliko koliko iznosi „ukupan broj radnih sati“ svih koncentracionih logora pomnožen s brojem svih logoraša koji su prošli kroz te logore? I još da, ležeći tako, ni dlaka da mu s glave ne fali. Neće li se pokajati. Jer, vjerujem da tek nakon kajanja i iskrenog pokajanja može uslijediti oprost. Onome ko za oprost pita.

Prvi telegram za Ángela Palmerasa

Naša turistička ponuda u gradu M dopadala se Carolini iz Čilea. Moja radna kolegica pričala je tečno španski i sprijateljila se s Carolinom. Ja sam tečno slušao, a pričati sam već bio zaboravio, osim ponešto. Sjećam se da sam nakon napuštanja malog grada J sa sobom ponio ogromno znanje španskog, a koje je naglo ispirilo već s prvom naučenom rečenicom engleskog jezika. Ni španske serije koje su se pojavile kasnije ništa mi nisu pomogle. No, sve je to već, kako rekoh, bilo malo kasnije. Kada sam, dakle, napustio gradić J još je trajao rat, ali grad M je deblokiran i ja sam zato već mogao da putujem na jug. Nadomak grada M, s njegove sjeverne strane, prodavali

smo voće (dozrelo na napuštenim nepreglednim voćnjacima) na tamošnjem magistralnom putu (tamo se voće i dan danas prodaje). Sigurno je bilo neko primirje ili je rat već bio pri kraju. Nedugo ispod nas bio je jedan punkt i jedan šator španskih vojnika, s nekoliko transporterera ispred. Sada sam ja u svojstvu vođiča poveo svoje pomalo zbunjene rođake i pravio se važan. *Guardia. Como estas?* – a onda bi se naša komunikacija odvijala u nedogled i vojnici bi, među kojima i jedna umiljata kovrdžava Sánchez, prosto pokazivali ogromno čuđenje mojim znanjem španskog, pa su me odmah prozvali profesorom. Uspijevao sam prevoditi čak i pravila neke za nas nove društvene igre koju smo pokušavali igrati u šatoru sa španskim vojnicima.

A onda: *Fffrrrrr-buuuummm!* – granata! Španski vojnici su naglo i uspaničeno istrčavali iz šatora i kao nindža-kornjače počeli u tom velikom haosu da se penju po svojim transporterima nastojeći doći do nekog sigurnog zaklona. A mi? Na nas niko nije obraćao pažnju. Nas dvojica, rođak i ja, trčali smo brzo nazad do trgovačkih štandova gdje su nas čekale majke. Vidimo dim od granate koja je pala tik ispod magistrale preko puta male baze Ifora. I trčimo, koliko nas noge nose. Padaju i nove granate, a na štandu – niko! Shvatimo da su se svi sakrili od granatiranja i brzo ih pronalazi-

mo u zaklonu. Svi su na okupu, svi su dobro i zdravo. Poslije, kad se sve smirilo, saznajemo da je druga granata pogodila jedan španski transporter. I, taj transporter je izgorio. Šta je bilo s našim prijateljima, ne znam. Tamo više nismo ni išli. Jedino što sam se pitao bilo je da li je preživjela gospođica Sánchez. Umiljata gospođica Sánchez. I korio sam sebe što sam u prvi mah pomislio da bi bilo dobro da se i mi skupa sa onim vojnicima sakrijemo u one njihove transportere. Sva sreća pa nismo.

Dvadeset i prvi je vijek. Umiljata Carolina Gutiérrez je djevojka koja je iz Santiaga u Čileu doputovala u Bosnu. Zabavljala se s jednim pripadnikom španskog kontigenta vojske koja je još uvijek u tragovima ostala u mirovnoj misiji u našoj domovini. Tu sam brzo uvidio svoju šansu i ispričao svoju priču. Glavna naša tema bila je: Ángel. Brzo sam, rukom, napisao neko pismo s kojim sam zapakovao i neke svoje slike. Kada je Carolina već bila krenula sjetio sam se da u pismu nisam napisao svoju adresu elektronske pošte. Tako će, u slučaju da pismo dođe do Ángela, odgovor meni sigurno brže stići, pa sam svoj mejl brzo našarao na vanjski okvir pisma. Carolina i njen vjerenik odnijeli su moje pismo u glavnu vojnu bazu preko koje je imalo biti poslato na Ángelovu adresu koju sam, eto, čuvao već punih sedamnaest godina.

You've got mail

U svom inboks u gledao sam mejl od Ángela Palmerasa. Tri debela mjeseca nakon što sam poslao svojevrsni telegram. Ángel je bio oduševljen i zapanjen činjenicom da smo ponovo uspostavili kontakt i odmah se sjetio da nam je u decembru 1993. ostavio svoju kućnu adresu. Zapravo, bit će da je to bila adresa njegovih roditelja, negdje na selu. Pismo je završilo u poštanskom sandučetu ispred kuće u koju dugo niko nije svraćao, sve dok otac Ángela Palmerasa u jednoj od svojih rutinskih posjeta starom domu nije našao moje pismo i dostavio ga Ángelu. U pismu je bila replika originala istog onog Angelovog oproštajnog pisma s početka decembra 1993., zatim par naših fotografija napravljenih u to doba u malom gradu J, i tek nekoliko mojih telegramski sročanih redova. Jedna od fotografija bila je naša dječija ratna slika iza velike bijele žičane ograde koja je tih dana dijelila dva veoma različita svijeta. Svijet vojnika u mirovnoj misiji kao zasebni i skoro pa ambadorski prostor strane zemlje, unutar žice, i svijet našeg velikog ratnog sivila s druge strane žice. Ta žičana ograda, kao međuprostor i svojevrsni *vortex point*, bila je svjedokom transfera ogromnog broja različitih stvari koje su prelazile iz jednog svijeta u drugi, a posebno raznoraznih

hranjivih letećih objekata koji su u luku svakodnevno prelazili žicu. I pored svega, mnogo puta s druge strane mogli smo dobiti samo osmijeh. No, velika žičana bijela ograda, kao granični prostor između dva svijeta, sigurno će i jednima i drugima upečatljivo ostati urezana u sjećanje.

Ángel se dobro sjeća našeg posljednjeg prisnog susreta kada nas je uz bogatu otpremninu spremio majci u muzej, nakon što smo neko vrijeme proveli u unutrašnjosti njihove vojne baze. Bližili su se božićni i novogodišnji praznici i Ángel je napustio bazu u malom gradu J.

Upečatljiva scena na rastanku:

Smješten na vrhu jednog od bijelih transportera, kao neki istočni dostojanstvenik na devici, ili odlazeći princ na bijelom konju, bacio je prema mojoj sestri posljednji poklon-paket spakovane hrane. Ona se probijala kroz šumu druge djece, borila se, udarala se i vukla s drugima, sve u cilju da dođe do svog malog željenog paketića; a na kraju ga, nešto slično kao beznačajni mladin buket na vjenčanju koji s velikom nadom hvataju djevojčice i mlade nevjeste, nekako ipak uhvatila. No, ponovo se za isti paket hrane morala trzati s nekoli-

cinom druge djece koja su je oborila na pod, u snijeg, otimajući joj tu kratku malu sreću i odnoseći je kao u džungli preoteti dragocjeni plijen. Za objektivnog posmatrača prizor je mogao značiti samo tugu i simbolizirati tegobe i patnje koje nas prate u našoj vječnoj borbi za život.

Ángel voli svirati klavir i aktivno se bavi trčanjem. Maratonac, odnosno, polumaratonac. Za njega je trčanje esencija srca i duše, nešto gotovo nadnaravno, duhovno, nešto kao bit samog života. Na klaviru Ángel svira samo modernu romantičnu čeznutljivu muziku.

*Sing us a song you're the piano man
Sing us a song tonight
Well we're all in the mood for a melody
And you've got us feeling alright*

...

*And it seems to me you lived your life
Like a candle in the wind
Never knowing who to cling to
When the rain set in*

...

*And I would have liked to have known you
But I was just a kid
Your candle burned out long before
Your legend ever did.*

P. S. Poslije Bosne, Ángel je (po njegovom svjedočanstvu) kao medicinsko osoblje u španjskoj vojsci bio u još tri slične misije: Albanija, Kosovo, Afganistan...! Scenario? Prilično isti kao u Bosni. Zapuštene kuće, nefunkcionalno društvo, mnogo ljudi koji nemaju hranu i medicinsku pomoć, ljudi koji su počesto ozbiljno bolesni ili oštećeni na neki drukčiji način, siromaštvo, prljavština ... i djeca! Mnogo djece gdje god da se krene. Djece koja se sasvim nevino i kao bezrazložno veselo osmjehuju, uprkos malim šansama za lagodan život.

To su djeca rata, djeca od koje se moglo naučiti šta je istinska sreća. To su ista ona djeca, baš ista, kao što smo bili mi. Nikada ne gubeći svoj dječiji osmijeh, sretna su, bez obzira na sve.

Ovo je još jedna priča o dubini ljudskog zla ali i humanizma koji je u borbi s tim zlom. Interesantan momenat u knjizi je nespominjane osвете. Autor se, pored svega, uspjeva zadržati na pukom svjedočenju. Ova vrijedna knjiga će zato svakim danom postajati vrednija i vrednija upravo time što pripada narativu direktnog učesnika. Ovoj priči su, osim nekoliko članova jedne uže porodice, nažalost, istovremeno živi svjedoci također i hiljade drugih porodica. Čitajući opis logora D (svjedok sam svake opisane scene u tom zloglasnom logoru) osjećam *flashback*, kao da sam sada tamo.

Dr. sc. Esad Boškailo, profesor na Odsjeku za psihijatriju Univerziteta u Arizoni i koautor knjige "Ranjen, to sam više budan – pronalaženje smisla nakon užasa"

Simbolično, čovjek s naslovne strane (iako je stvaran, baš kao i sve drugo u ovoj knjizi) može predstavljati veliki bijeli svijet ili Ujedinjene narode kojima se ovdje dječak koji preživljava strahote rata s isključivom pažnjom obraća. No, većina mjesta i ljudi spomenutih u ovoj knjizi označena je samo prvim početnim slovom, pa kao da na kraju čitamo jednu cijelu abecedu zločina iza kojih stoje patološki potisnuta imena kao trauma koja svoje reaktivatore, nažalost, još pronalazi u našoj svakodnenici.

Dr. sc. Muljaim Kačka, Edukacijski fakultet, Univerzitet u Prizrenu

